

Dinler Tarihi'ne İlk Modern Türk Katkısı: Hikmet Tanyu (1918- 1992)'nın Etnografik Fenomenolojisinin Temelleri*

Mustafa ALICI**

Abstract

The First Modern Turkish Contribution to the History of Religions: The Basic Themes of the Ethnographical Phenomenology in Hikmet Tanyu (1918- 1992). The History of Religions, along with its other functional features, is very interested in the religious ethnology, and so it is considered as "the science of the religious peoples" both in global and local perspectives. This article deals with Hikmet Tanyu (1918- 1992)'s ethnographical phenomenology who is the mentor of the Turkish tradition of the History of Religions and the founder of the environment called "Ecolè of Hikmet Tanyu" in the Republican Era. His approach is the original one, dating from the ancient historical roots of all Turkish nation as a whole and dealing with some certain ethnographic phenomena such as "the cult of Celestial Tengri", "devotional sacrifice", "stone", "mount", "tree", and "fire", which are still valid psycho-social facts, in some respect, continuing in the very religio-cultural values of Turkish nation. He also uses philology, comparative mythology and especially comparative historical approaches in order to "classify", "fix up" and "interpret" them well.

Key Words: History of Religions, Hikmet Tanyu, Ethnographical Phenomenology, Turkish Ethnology.

"İki alemleri gördüm uyanık, açık ve parlak
Bir ayağım dünya üzerinde, yuvarlak
Bir ayağım yıldızlardan ötelerde, enginlerde apak

* Bu makaleyi hazırlarken gerek Hikmet Tanyu hocanın eserlerine ulaşmada gerekse yapıcı tenkidleriyle büyük desteklerini gördüğüm Prof. Dr. Abdurrahman Küçük, Prof. Dr. Mehmet Aydın, Prof. Dr. Baki Adam, Doç. Dr. Ali İbra Güngör, Yrd. Doç. Dr. Münir Yıldırım ve Yrd. Doç. Dr. Sami Kılıç hoca meslektaşlarıma şükranlarımı sunmalıyım (M. A.).

** **Yrd. Doç. Dr.,** Rize Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, e-posta: mustafaalici@hotmail.com.

Birden kainatın sırrını anlayarak,
Birden secdeye vardım Allah'ı anarak.
Bir garip Dünya, bir gerçek Ahiret var.
Gözlerde, gönüllerde, akılda parlar..."

(Hikmet Tanyu, *İnsan ve Dünya*, 46).

Giriş: İlahi Sırrı Anlamaya Adanmış Bir Hayat

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Dinler Tarihi doktoru, mütefekkir, etnolog ve şair Hikmet Tanyu; resmî kayıtlarda 9 Ocak 1918 tarihinde -kendi ifadesi ile 1921 yılında- Ankara'da dünyaya geldi. Babası Kayseri Çivici Oğulları eşrafından emekli bir asker, annesi Kafkasyalı asker bir babanın kızı idi. Onun çocukluğu İstiklâl Savaşı'ndan yeni çıkmış genç Cumhuriyetin sıkıntılarla dolu ilk yıllarına rastlamıştı.

Tanyu, ilköğrenimini Ankara'da tamamladıktan sonra yüksek öğrenimine o dönemin gözde okullarından Ankara, Dil Tarih- Coğrafya Fakültesi, Felsefe Bölümü'nde başlamıştı. Babasının vefatı üzerine öğrenimine bir süre ara vermişti. Bu sürede o, gazete yazarlığı yaptı, Fen ve Arşiv Memurluğu görevinde bulundu. Bu esnada ileride etnografik çalışmalara girişeceğinin ilk ipuçlarını vereceği Köycülük Bürosu'nun *Meskun Mahalleler Kılavuzu* adlı kitabının hazırlanmasına katkı sağladı. II. Dünya Savaşı'nın bütün şiddetiyle sürdüğü bir dönemde üç sene (1940- 1943) yedek subay olarak askerlik görevini yerine getirdi.

Askerlik dönüşünden bir sene sonra Tanyu, 28 Haziran 1944 tarihinde meydana gelen sözde "Turancılık" olayına karıştığı gerekçesiyle memuriyetine son verildi, altı ay kadar İstanbul Emniyet Müdürlüğü'nde, yaklaşık beş ay da Üsküdar'daki Tophane Zindanı'nda hapsedildi ve işkence gördü. Bu tutukluluk hali, onun heyecanını ve iradesini güçlendirdi. Bu şevk ve heyecan ile milleti adına hissettiği özgürlüğü, 1945'de *Türkçülük ve Gerçek Demokrasi* adlı eserinde yansıttı. O, bir yıl sonra, 1946 yılında, siyasî içerikli *Özleyiş* Dergisi'ni çıkardı.

Tanyu, yarım kalan yükseköğretimine devam etti ve 1948 yılında Felsefe Bölümü'nden mezun oldu. Yükseköğretiminden sonra bir süre Kayseri Merkez ve Pınarbaşı'nda ilkokul, Osmaniye'de ortaokul, Arifiye Köy Enstitüsü ve Arifiye İlköğretmen Okulu'nda Meslek Dersleri, Çocuk Edebiyatı ve Din Bilgisi Dersleri öğretmenliği yaptı.

O, Türk tarihine büyük ilgi duyuyor ve bu alanda kariyer yapmak istiyordu. Bunun için dönemin ünlü tarihçisi Zeki Velidi Togan'la çalış-

mak arzusundaydı. Almanca ve İngilizce gibi önemli Batı dillerini bilmesinden dolayı bizzat Togan tarafından Dinler Tarihi'ne yönlendirildi. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Dinler Tarihi Kürsüsüne asistan oldu ve Alman Dinler Tarihçisi Annemarie Schimmel (1922- 2003) ile birlikte çalıştı.

Profesör Annemarie Schimmel, Dinler Tarihi'nde *Marburg Ekolü* diye bilinen bilimsel çevrenin önde gelenlerinden Din Fenomenoloğu Friedrich Heiler (1892- 1967)'in gözde talebelerinden idi ve mistik fenomenolojiyi esas alan yaklaşıma sahipti. O, 1954 tarihinden itibaren beş yıl kadar Türkiye'de Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Dinler Tarihi okuttu ve asistanı Tanyu'nun katkıları ile 1955 yılında *Dinler Tarihi'ne Giriş* isimli Türkçe eserini hazırladı. Schimmel, bu eserinde, büyük bir akademik olgunluk göstererek, Müslüman bir ülkenin İlahiyat Fakültesi'nde ders verdiğinin bilinci ile İslâm Dinini hariç tuttu ve genel hatları ile diğer yaşayan dinlere yer verdi. Onun bu kitabı ve kitabın sonuna koyduğu sözlük bir süre Türkiye Dinler Tarihçileri için ilk başvuru eseri oldu.

Fenomenolog Schimmel'in talebesi ve asistanı Tanyu, 9 Ocak 1959 tarihinde Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri adlı etnografik fenomenolojiye ağırlık veren teziyle Türkiye'nin ilk Dinler Tarihi doktoru oldu. O, 1960'da bir süre Almanya'da Dinler Tarihi araştırmaları yaptı ve 1962-1963 yılları arasında ise Kudüs, *Ulpan Etsiyon* dil okulunda İbranice öğrendi.

Tanyu, 30 Kasım 1966 tarihinde *Türkler'de Taşla İlgili İnançlar* isimli araştırmasıyla doçent oldu. 1966 yılında Dinler Tarihi Kürsüsü Başkanı oldu ve emekli olduğu 1985 yılına kadar 17 yıl bu görevi sürdürdü.

Tanyu, 1971- 1972 yılları arasında Almanya, İngiltere ve Fransa'yı içine alan bir Avrupa seyahatine çıktı. Bu ülkelerdeki çeşitli üniversitelerde ve müzelerde araştırmalar yaptı, incelemelerde bulundu ve bilimsel kongrelere katıldı. Verimli Avrupa gezisinin ardından, 1972 yılında, Profesörlük takdim tezi olarak *Yehova Şahitleri* adlı monografi çalışmasını hazırladı ve 1973 yılında profesör oldu.

Genel Türk tarihine ve tarihî kültürel bağlarına ilgi duyan Tanyu, 1977- 1980 yılları arasında Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi'ndeki dekanlık görevi sırasında, Sovyet Müftüsü Ziyaeddin Babahonof'tan aldığı bir davet üzerine 1979 yılında Özbekistan, Azerbaycan ve Rusya'yı kapsayan bir geziye çıktı. Bu gezi sırasında Türk Dünyası'nın dinî, tarihî, coğrafi ve kültürel hayatını yakından inceleme imkanı bularak bu fırsatı verimli bir şekilde değerlendirdi.

1985 yılında yaş haddinden emekli olduğu tarihten vefat ettiği 1992 yılına kadar Türkiye'yi ilgilendiren etnoloji ağırlıklı bilimsel çalışmalarını sürdürdü. Türk Dinler Tarihi Ekolü'nün kurucusu Hikmet Tanyu, 11 Şubat 1992 tarihine rastlayan Salı günü ebedi hayata intikal etti ve 12 Şubat Günü İstanbul-Heybeliada'da öğrencilerinin de hazır bulunduğu bir merasimle defnedildi¹.

Dindar ve vatansever bir akademisyen olan Tanyu; kendi kültürel değerlerini, İslâm dinini de kucaklayacak derinlik ve genişlikte bir Dinler Tarihi algısına sahiptir. Bu bağlamda doğal olarak çalışmalarının odağı da sonraki nesillere idealizm ve dinamizm aşılacak kadar çok boyutludur.

Ruhunun derinliğinin esinlendirdiği şevkle kaleme aldığı insan ve vatan sevgisine dönük şiirlerini² bir kenara koyarsak onun yayınlanmış kitaplarını iki kısma ayırabiliriz:

1. Bizim makalemizin de temelini oluşturan Tanyu'nun Türk Tarihi, Kültürü, Kadîm Türk İnançları, Türkçülük, Milliyetçilik, Filoloji, İnsan Sevgisi ve Demokrasi konularına yoğunlaşan etnolojik ve etnografik araştırmalarıdır. Onun bu konudaki çalışmaları şunlardır: *Türkçülük ve Gerçek Demokrasi* (1945), *Türklerde Taşla İlgili İnançlar* (1968, 1987); *Dinler Tarihi Araştırmaları* - özellikle II., III. ve IV. Bölümler- (1973), *Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler*, I-II, (1976, 1979); *Türklerin Dini Tarihçesi* (1978); *İslâmlıktan Önce Türkler'de Tek Tanrı İnanç* (1980, 1986).

2. Tanyu'nun doğrudan genel Dinler Tarihi (*Allgemeine Religionswissenschaft*) çalışmaları: bu bölümde dikkatimizi çeken en önemli husus, genel din çalışmalarını bile etnografyadan ayrı tutmaması ve onların mümkün oldukça kültürel bağını ortaya koymak istemesidir. Bu yönde

1 Tanyu'nun biyografisi için bkz; Mehmet Aydın, "Türkiye'de Dinler Tarihi Çalışmaları ve Prof. Dr. Hikmet Tanyu", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5 (1994), 17- 19; Osman Cilacı, "Hocam Hikmet Tanyu'nun Ardından", *age.*, 15- 16; Günay Tümer, "Hocamız Hikmet Tanyu", *age.*, 5- 10; Sami Kılıç; "Hikmet Tanyu'nun Hayatı ve Eserleri", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1996), 225- 240; Abdurrahman Küçük, "Prof. Dr. Hikmet Tanyu'nun Hayatı, Eserleri ve Fikirleri", *Dinler Tarihi Araştırmaları I: Sempozyum: 08- 09 Kasım 1996, Ankara*, Dinler Tarihi Derneği Yayınları, Ankara 1998, 41- 51; Baki Adam, "Prof. Dr. Hikmet Tanyu'dan Günümüze Dinler Tarihi Çalışmaları", *age.*, 63- 72; Münir Yıldırım, *Hikmet Tanyu ve Türk Dini Tarihi Araştırmaları Üzerine Bir İnceleme*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1996, 9- 10; Abdurrahman Küçük, "Prof. Dr. Hikmet Tanyu'nun Hayatı, Eserleri ve Fikirleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXVI (1997), 499- 508; Baki Adam, "Prof. Dr. Hikmet Tanyu'dan Günümüze Dinler Tarihi Çalışmaları", *age.*, 509- 519; Mehmet Aydın, "Tanyu, Hikmet", *Ansiklopedik Dinler Tarihi*, Konya 2005, 743- 744.

2 Şiir kitapları üç tanedir; *İnsan ve Dünya*, Ankara 1987, *Cihan İçinde Cihan*, İstanbul 1980, *Atatürk İçin Şiirler*, İstanbul 1980.

hocamız kendi dinî geleneği olan İslâm dahil, Yahudilik ve Masonluk, Hıristiyanlık ve Türk insanına “yabancı” olan modern dinî fikir ve akımlar gibi konuları kuşatan araştırmalara girmiştir. Bu bağlamdaki eserlerini şöyle listeleyebiliriz; *Dinler Tarihi Araştırmaları*, (1973) [özellikle bu kitabın girişini (birinci bölümü) oluşturan, “Dinlerde Dağla İlgili İnançlar ve İlâhi Dinlerde Kutsal Dağlar” kısmı]; *Yehova Şahitleri*, (1973, 1980); *Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler*, I-II, (1976, 1979); *Ermeniler, Bütün Olayların İç Yüzü*, (1989)³.

Hikmet Tanyu da; Rudolf Otto’nun Marburg’da, Raffaele Pettazzoni’nin Roma’da, Gerardus van der Leeuw’un Leiden’de, Joachim Wach’ın Chicago’da kendi ekolünü kurup güçlü bir öğrenci halkası oluşturması gibi, kendi öğrencilerinden oluşan bilimsel bir “Ekol” oluşturmuş ve onları Türkiye’nin çekirdek Dinler Tarihçileri olarak yetiştirmelerine rehberlik etmiştir. Ankara İlâhiyat Fakültesi’nde eğitimlerine devam eden bu ilk halka, sonraki yıllarda Türkiye’nin değişik üniversitelerinde ilk Dinler Tarihi profesörleri olmuşlardır. Bundan dolayı Türkiye’deki Dinler Tarihi kürsülerinde araştırma yapan 90’nın üzerindeki akademisyen, çoğunlukla Tanyu’nun oluşturduğu ilk bilimsel çevrenin yetiştirdiği öğrencilerdir.

Tanyu, hayatta iken, kendi öğrencilerinin çeşitli üniversitelerde Dinler Tarihi kürsülerinin başına geçmesini ve Dinler Tarihi’nin Türkiye’de önemli bir bilim dalı haline gelmesinin heyecanını ve hazzını tatmıştır.

Tanyu, Dinler Tarihi Kürsüsünde asistan olmak veya doktora yapmak isteyenlerde şöyle bazı temel kriterler aramıştır: 1- Şahsiyet, hayat tecrübesi, gerçekleri görebilen ve içyüzüne inebilen bir dünya görüşüne sahibi olmak. 2. Çalışkanlık ve bilimsel araştırmalarda gayretli olmak. 3. Dinî ve millî değerlere saygı duymak ve gönülden bağlılık⁴.

Bu bağlamda onun doktora tezi olarak öğrencilerine verdiği konular, genel olarak, Türk kültürüyle yakından ilgilidir. Bunlar arasında; *Hazar ve Karay Türkleri* (Şaban Kuzgun [Ö. 14 Mayıs 2000]), *Gagauzların Dinî İnanışları Üzerine Bir İnceleme* (Harun Güngör), *Sabatay Sevi ve Cemaati*

3 Tanyu’nun bibliyografyası için bkz; Kılıç; 225- 240; Küçük, “Prof. Dr. Hikmet Tanyu’nun Hayatı, Eserleri ve Fikirleri”, *Dinler Tarihi Araştırmaları I*, 41- 51; Adam, “Prof. Dr. Hikmet Tanyu’dan Günümüze Dinler Tarihi Çalışmaları”, *age*, 63- 72; Yıldırım, 11- 16; Küçük, “Prof. Dr. Hikmet Tanyu’nun Hayatı, Eserleri ve Fikirleri”, *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, XXXVI (1997), 499- 508; Adam, “Prof. Dr. Hikmet Tanyu’dan Günümüze Dinler Tarihi Çalışmaları”, *age*, 509- 519; Mehmet Aydın, “Tanyu, Hikmet”, *Ansiklopedik Dinler Tarihi*, Konya 2005, 743- 744.

4 Küçük, “Prof. Dr. Hikmet Tanyu’nun Hayatı, Eserleri ve Fikirleri”, *Dinler Tarihi Araştırmaları I*, 43.

Üzerine Bir Araştırma (Abdurrahman Küçük), *Fener Patrikhanesi ve Türkiye* (M. Süreyya Şahin) ve *Eski Türklerde Şamanlıkla İlgili İnançlar* (M. Turan Özdemir) gibi doktora tezleri sayılabilir.

Diğer yandan Tanyu, yönettiği tezlerde genel Dinler Tarihi araştırmalarına da önem vermiştir. Mesela o, *Biruni'ye göre Dinler ve İslâm Dini* (Günay Tümer [Ö. 22 Ağustos 1995]), *Dinler Tarihi Açısından Şehristani ve el- Mîlel ve'n- Nihal* (Ömer Faruk Harman), *İlahi Dinlerde Şeytan* (Mehmet Aydın), *İlahi Dinlerde Dua* (Osman Cilacı, Ö. 2004), *Pali Kaynaklarına Göre Budizm* (Cenap Yakar) ve *Totemizmin Mahiyeti Üzerine Bir Araştırma* (Ali Galip Erdican) gibi doktora tezlerinin yanı sıra Günay Tümer'in *Hristiyan ve İslâm Dinlerinde Meryem*, Mehmet Aydın'ın *Müslümanların Hristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları* ile Ekrem Sarıkçıoğlu'nun *Dinlerde Mehdi İnanı ve Tasavvurları* gibi doçentlik tezlerine danışmanlık yapmıştır⁵.

Merhum Günay Tümer'in, Hikmet Tanyu'yu Anma Toplantısı'ndaki ifadesiyle "Tanyu Hocamızın gözde talebesi"(*) ve aynı zamanda Ankara Üniversitesi'ndeki selefi olan Prof. Dr. Abdurrahman Küçük'tür. 1994 yılında bizzat onun öncülük edip kurucu başkanı olduğu "*Türkiye Dinler Tarihi Derneği*" (TÜDDAD/TAHR), 22 Eylül 2004 tarihinden beri Avrupa Din Bilimleri Derneği'nin [EASR] ve 30 Mart 2005 tarihinden bu yana Uluslararası Dinler Tarihi Cemiyeti'nin [IAHR] resmî üyesidir. Hocasının etnografik çalışmalarını etkin olarak devam ettiren Abdurrahman Küçük, din-kültür ilişkileri, Dönmelik/Sabataycılık, Ermeni Kilisesi gibi Türkiye'yi yakından ilgilendiren hassas ve bir o kadar önemli meseleleri çalışmıştır.

Tanyu Hocamızın diğer bir talebesi de Konya, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin eski Dekanı ve Dinler Tarihi Anabilim Dalı Başkanı Prof. Dr. Mehmet Aydın'dır. Tarihsel fenomenolojik yöntem izleyen Aydın, ülkemizde ilk Ansiklopedik Dinler Sözlüğü'nü hazırlayan olmuş⁶; kendi kürsüsündeki talebeleriyle birlikte Konya merkez ilçesindeki manevi halk inanışlarıyla ilgili bir etnografik bir çalışma⁷ yapmıştır. O, genel anlamda Türk dinî tarihi, Müslüman- Hristiyan ilişkileri ve Hristiyanlık gibi konu-

5 Adam, "Prof. Dr. Hikmet Tanyu'dan Günümüze Dinler Tarihi Çalışmaları", *Dinler Tarihi Araştırmaları I*, 65- 66.

* Bkz. *Dinler Tarihi Araştırmaları I*, 51.

6 Mehmet Aydın, *Ansiklopedik Dinler Tarihi*, Konya 2005.

7 Mehmet Aydın, (Galip Atasağın, Ahmet Aras, Nermin Öztürk, Sami Baybal ile birlikte), *Konya Merkezdeki Manevi Halk İnançlarının Dinler Tarihi ve Din Fenomenolojisi Açısından Değerlendirilmesi*, Konya 2006.

larla ilgilenerek Dinler Tarihi alanına çok sayıdaki çalışmaları ile katkıda bulunmuştur.

Prof. Dr. Ömer Faruk Harman ise Tanyu'nun derslerine İstanbul'dan (Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi) takip eden bir diğer talebesidir. Harman, Norveç'li Dinler Tarihçisi William Brede Kristensen (Ö. 1953) gibi ampirik din çalışmalarından ziyade Yahudilik başta olmak üzere dinleri temel ve birincil kaynaklarına yönelerek inceleyen bir bilim adamıdır.

Kayseri'de (Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi) Dinler Tarihi Anabilim Dalı Başkanı bulunan Prof. Dr. Harun Güngör ise hocası Tanyu'nun Türk dini konusundaki çalışmalarını devam ettiren ve özellikle Gagauzlar konusunda uzmanlığıyla dünya çapında önemli bir din etnologudur⁸.

A. Dinler Tarihi'nde Etnolojik Araştırmalara Genel Bir Bakış

Yunanca "halk" anlamına gelen *ethnos* sözcüğünden türetilen *etnoloji*, özellikle insanlığın başlangıcındaki ve "ilkel" diye nitelenen halkların tarihsel gelişimlerini göz ardı etmeden kültürler arası etkileşimler, farklar ve benzerlikler açısından incelerken, *etnografya* ise etnolojinin alt dalı olarak belli bir çağdaş toplumun hatta belli bir yerin kültürüne ait din, cemiyet, yaşam biçimi ve geleneklerini yani tüm geçerli, fiili kültürel değerlerin araştırılmasını konu edinir.

Bu doğrultuda bu iki bilimden faydalanan Dinler Tarihi disiplini, hem küresel dinler arası ilişkileri hem de yerel kültürleri kuşatıcı çok boyutlu bakış açılarına sahip önemli antropolojik meseleleri gündeminde barındırır. Dolayısıyla bu modern bilim, tarih, filoloji ve etnografya başta olmak üzere, sosyoloji, psikoloji, felsefe, teoloji, beşerî sanatlar gibi alanlarla yakın ilişki içinde çalışmalarını sürdürmektedir. Zaten bu disiplinin en önemli karakteristiği, hem küresel anlamda insanlık tarihi boyunca ortaya çıkan tüm dinlere mukayeseli bir bakış açısıyla yaklaşması hem de araştırmacının kendi inancı dahil yerel kültürel araştırmalara ilgi duymasıdır.

Dinler Tarihi, araştırma yaparken teolojik önkabullere dayanmaktan çok antropolojik (genel anlamda etnolojik özel anlamda etnografik) kazanımlara doğru hareket etmektedir⁹. Bunun yanında bazen Dinler Tari-

8 Bkz; Adam, 64- 65; Aydın, 744.

9 Bkz; Mustafa Alici, "Dinler Tarihi", *Felsefe Ansiklopedisi*, ed. Ahmet Cevizci, Ankara 2006, IV, 516; Armin W. Geertz, "Global Perspectives on Methodology in the Study of Religion", *Perspectives on Method and Theory in The Study of Religion- Adjunct Proceedings of*

hi içinde bir metot veya onun bir alt disiplini olarak görülen Din Fenomenolojisi, din olgusunun öz ve temel yapılarını incelerken aynı zamanda fiili durumlarına dolayısıyla daha fazla antropolojik verilerine önem vermekte bazen dinle ilgili önemli bir fenomeni, beşer kültürünün bir ürünü, önemli bir özelliği veya onu yansıtan bir çehresi olarak da inceleyebilmektedir¹⁰.

Bu bakımdan Dinler Tarihi gibi çok boyutlu bir disiplinde alan çalışmaları bitip tükenmez. Bu yüzden kişinin en çok bildiği yerlerden (söz gelişi kendi kültüründen) başlaması, az bilinen, gizemli, büyüleyici bir alana yönelmesinden çok daha kolaydır¹¹. Bunun bilincinde olan bazı Dinler Tarihçileri, hem etnolojiyle hem de onun bir alt dalı olan etnografya ile çok yakın ilişki içinde çalışmaktadırlar. Onlar, Dinler Tarihi'nin din-dar insanın eylem ve karşılıklı ilişkilerini, bilhassa inançlarını ve inanç sistemlerini, bilgi alanını, dinî cemiyetlerini, dinî kurumlarını, uygulama, ritüel ve adetlerini anlamaya ve yorumlamaya çaba göstermektedirler¹².

Antropolojik bilimlerde anahtar terim olan "kültür", "bir anlam sistemi olarak tarihsel açıdan bir milletin temel sembollerine yerleşik olan bütün etnografik anlam kalıplarını ifade ettiğinden"¹³, en başından beri Dinler Tarihi, bu konulardan uzak olmamıştır. Özellikle kurucuları arasında sayılan Friedrich Maximillian Müller (1823- 1900) için Dinler Tarihi, etnolojik açıdan, dinin tarihsel ve kültürel yönlerini ihmal etmeyen bir *halklar psikolojisi* (*völker-psikologie*) sunmaktadır. Bu bilim, teolojiden bağımsız bir disiplin olarak, tasvir edilmesi ve tanımlanması imkansız veya zor olan, doğasını, kökenlerini ve gelişmesini zaman ve mekan bağlamında ele aldığımız genel din olgusuna ait tüm insan eylem ve davranışlarının tezahürlerini konu edinir¹⁴.

The XVIIth Congress of The International Association for the History of Religions, Mexico City, 1995, ed. Armin W. Geertz- Russell T. McCutcheon, Leiden- Boston-Köln 2000, 50- 68.

10 Bkz; Mustafa Alıcı, "Kutsal'a Giden Yol: Dinler Tarihi'nde Bir Metodolojik Yaklaşım veya Bir Bilim Olarak Din Fenomenolojisi", *Dinbilimleri Akademik Dergisi*, 5/3 (Temmuz/Ağustos/Eylül 2005), 73- 74; Claas Jouco Bleeker, *History of Religions 1950- 1975*, Lancaster 1975, 1- 16.

11 Michael Pye, "Participation, Observation and Reflection: An Endless Method", *Ethnography is a Heavy Rite: Studies of Comparative Religion in Honour of Juha Pentikainen*, ed. Nils G. Holm, Abo 2000, 64- 79.

12 Helena Helve, "A Viewpoint Concerning the Study of Religions in Finland", *Unterwegs: Neu Pfade in der Religionswissenschaft Festschrift für Michael Pye zum 65. Geburtstag* (New Paths in the Study of Religions), ed. Christoph Kleine- Monika Schrimpf, München 2004, 226- 227; Juha Pentikainen, "Ethnography of Religion: Tracing Roots of an Early Finn-Ugric Fieldwork Paradigm", age, 231- 243.

13 Clifford Geertz, *The Interpretation of Cultures*, New York 1973, 89.

14 Max Müller, *Natural Religion- Part II*, London 1889, 42- 50.

Klasik dönem Dinler Tarihçilerinden ve Hollanda ekolünün önde gelenlerinden Chantepie de la Saussaye (Ö. 1920) idi. O, Dinler Tarihi'ne mukayeseli bir kültür çalışmasının (mesela mukayeseli antropolojinin) diğer bilimlerden daha fazla yardımcı olabileceğini ileri sürmekte ve adet, fikir, alışkanlık, hurafe, masal, mecaz gibi kültürel unsurlar açısından birçok millet arasında ve her medeniyet safhasında güçlü mukayeseler yapılabilmesinin, insanın din olgusunu aydınlığa çıkarabilmek açısından önemine işaret etmektedir¹⁵.

İtalyan Dinler Tarihi Ekolü'nün kurucusu Raffaele Pettazzoni (Ö. 1959), "kültür" ve "din" kavramlarını birbirleri yerini tutmayan, fakat birbirleri ile çatışmayan iki uyumlu kavram olarak görmektedir. O, bu anlamda, din olgusunu cemiyetin içkin hayatı için önemserken, kültürü ise toplumun tarihsel bilinci açısından değerli görmektedir. Bir başka deyişle kültür, kendi dinini inkar ederse, aynı zamanda halkını, medeniyetini, tarihini de anlamakta zorluk çeker¹⁶. Buradan hareketle o, özellikle etnolojiyi, mutlak tarihsel bir bilim olarak kabul etmekte ve Dinler Tarihi'ne kesinlikle katılması gereken bir alan olarak görmekteydi. Çünkü ona göre kadim zamandan başlayarak günümüze kadar tüm kültürel çalışmalarını incelemek ve tarihsel medeniyetler ile etnolojik temele dayalı medeniyetler arasında bir ayrılık ve özü tehdit eden bir karmaşıklığın hiçbir zaman mevcut olmadığını ortaya çıkarmak için bu birliktelik zaruridir. Dahası hem Dinler Tarihi hem de kültürel çalışmalar arasında bir devamlılık söz konusu olduğundan insanlık adına en arkaik medeniyet formlarından en modern olanlarına kadar devam eden dinamik bir gelişme söz konusudur. Bu bakımdan Pettazzoni, din ve dinlerle ilgili çalışmalarını etnolojiden kopmadan tarihsel fenomenolojik boyutuyla ele almayı tavsiye eder¹⁷. Aynı doğrultuda Pettazzoni'nin gözde öğrencisi Roma Üniversitesi'nden Ugo Bianchi (Ö. 1995) de, din teriminin kökeni açısından kesinlikle sosyo-kültürel boyutlarla çevrili olduğunu bu yüzden de dinler ve kültürler arasında ampirik bir araştırma sürecine ihtiyaç duyulduğunu, dahası etnolojik ağırlıklı ve özellikle dinî olgular için analojik kıyasa dayalı bir tarih yaklaşımın daima geçerli olacağını savunur¹⁸.

15 Bkz. Saussaye, *Manual of the Science of Religion*, London- New York 1891, 20- 23.

16 Raffaele Pettazzoni, "Religione e Culture", *Religione e Società*, Bologna 1966, 169- 172.

17 Mario Gandini, "Pettazzoni, Raffaele", *Encyclopedia of Religion*, (2.nd Edition), ed. Lindsay Jones, New York- London 2005, X, 7072- 7074; Guiseppe Mihelcic, "Raffaele Pettazzoni: Profilo e Contestualità" *Una Religione di Libertà: Raffaele Pettazzoni e La Scuola Romana di Storia delle Religioni*, Roma 2003, 31- 58.

18 Ugo Bianchi, "The History of Religions and the Religio-anthropological Study of Religi-

Bu arada din antropologları (mesela Clifford Geertz) *din olgusunu tamamen kültürel bir sistem*¹⁹ olarak görme eğilimindedir. Dinler Tarihi'nde Chicago Ekolü'nün önde gelenlerinden Rumen asıllı Amerikan Dinler Tarihçisi Mircea Eliade (Ö. 1986) ise Dinler Tarihi'ni genel anlamda dindeki kültürel boyutu, önemli ve ihmale gelmez bir çehre olarak ele alan bir disiplin olarak kabul eder. Öyle ki ona göre "sade ve sıradan" reşberler bile bir takım eşyayı "kutsal" ve "ezeli" görebilecek derinlik ve keskinlikte maneviyat taşıyabilir ve dünyanın bizzat kendisini hayatın, ölümün ve yeniden doğumun kırılmaz döngüsü olarak algılayabilirler. Yine modern öncesini veya kırsal kesimin halk kültürlerini kucaklayan *arkaik din*, Eliade'ye göre dünyanın pek çok yerinde her ırktan insanın paylaştığı en derin hayat perspektifi olup, Hindistan'dan Romanya'ya, oradan Orta Asya'ya ve Amerika'ya kadar her yerde her kültürel ortamda hatta her ilkel halkta nesilden nesile aktarılan ve iyi korunan çok değerli bir olgudur²⁰.

Bir fenomenin gerçek anlamını kendi kültürü ve sosyo-ekonomik şartlarının dışında görmeyen Eliade'ye göre gene de her hangi bir din fenomeninin tam anlamını belli bir kültür içinde kavramak ve neticede onun mesajını elde etmek için onu deşifre etmek (her din fenomeni gizli bir şifreye sahip olduğundan) yeterli değildir. Bu anda devreye giren "tarih", ona göre dindar bir milletin derinden soluduğu her bir fenomenin aynı zamanda bir yönünü, kültürel anlamını bahşeder. Yapılması gereken şey, her fenomenin özgün psikolojik tarihini de çalışmak, anlamak ve bilimsel olarak betimlemektir. Bu objektif gayret, aynı zamanda fenomenin değişim ve gelişimlerini neticede onun insanlığa ait genel kültüre katkısını ortaya çıkarmayı kapsar²¹.

1950 sonrası Avrupa Dinler Tarihçileri arasında sırf etnolojiye vurgu yapanlar çoğunlukla *İskandinav Ekolü*'ne mensup bilim adamlarıdır.

on", Science of Religion- Studies in Methodology. Preceedings of the Study Conference of the International Association for the History of Religions held in Turku, Finland, August 27-31, 1973, ed. Lauri Honko, The Hague 1979, 299-302; Bianchi, Saggi di Metodologia della Storia delle Religioni, Roma 1991, 285- 306.

19 Geertz, 89- 91.

20 Mircea Eliade, *Ordeal by Labyrinth: Conversation with Claude- Henri Roquet*, Chicago 1978, 54- 56; Eliade, "History of Religions and Popular Cultures", *History of Religions*, 20 (Aug.- Nov. 1980), 1\2, 1- 26.

21 Mircea Eliade, "A New Humanism", *The Insider/Outsider Problem in the Study of Religion- A Reader*, ed. Russell T. McCutcheon, London - New York, 1999, 98- 100; Eliade, "Yeni bir Hümanizm" *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*", çev. Mehmet Aydın, Konya 1995, 13- 15.

Bunlar içinde Fin asıllı din fenomenologu Juha Pentikainen olup özgün etnografik fenomenolojisiyle göze çarpmaktadır. Ona göre *etnografya, kısa bir tanımlamayla, başlı başına “derin bir rit” (heavy rite) sayılmalıdır*. Bunu biraz daha açarsak; dinleri, doğduğu kaynağın etnolojisini eşaş alarak fenomenolojik açıdan incelemenin gerekliliğine işaret eden Pentikainen, daha yerel bağlamda (etnografik açıdan) dinlerin etnik tabiatını, etnik karakterini ve etnik dilini önemli görür. Pentikainen, etnografik din fenomenolojisinin, aynı zamanda dinlerin gerçek tasniflerinin ortaya çıkarılmasında hayati görevler üstlenebileceğini savunur ve onun, özellikle özgün etnoloji biliminden destek alarak din, cemiyyet, dinî gelenekler, zengin hayat tarzları, farklı insanların dinî alışkanlıkları gibi hayatın iç ve dış anlamlarını çıkarmada etkili olabileceğini iddi eder. Ancak Pentikainen, dinin doğasının yani özünün, ampirik açıdan tam cevaplanamayacağını ama onu konu edinen fenomenolojinin, çok pratik ve ampirik hale dönüştürülebileceğini şöyle birkaç açıdan açıklar: 1- Dine yapısal bakış açısıyla yaklaşmak. 2- Daha fazla istatistiksel mukayeseli metot gerektiren çapraz kültürel inceleme yolu benimsemek. 3- Dinin çevre ve yerleşim ile ilgili ilişkilerini öne çıkarmak. 4- Çok kapsamlı ama dağınık bir tarihsel, ekolojik veya sosyolojik bakış sunmak yerine, kullanışlı bir uygun bir din fenomenleri sözlüğüne sahip nispeten dar veya daha bölgesel bir fenomenoloji anlayışı geliştirmek. Ona göre sonuncu yöntem diğerlerine göre daha homojen bir kültürel bölgeye hitap edecektir²².

Aynı ekolden İsveçli Din Fenomenologu Åke Hultkrantz da kendi yaklaşımını *etnografiye dayalı fenomenoloji* olarak biçimlendirir. Onun fenomenolojisi, genel dinî verilerin mahalli kültürel bağlamları içinde sistematik bir şekilde değerlendirilmesi şeklinde özetlenebilir. Ona göre bu tür bir fenomenoloji, tipolojik/morfolojik bir yöntem olup, aynı zamanda dinî formların sistematik bir araştırma alanı olarak din adına ortaya çıkan kavram, ritüel ve mitsel adetleri mukayeseli bakış açısıyla “kendi çıktığı yerinde” tasnif edip algılar. Daha somut anlayıcı bir ifadeyle Hultkrantz, etnografik fenomenolojisinin mahiyetini şöyle bir sırayla açıklar. O, mahalli kültürle yoğrulmuş değişik fenomenleri bulup ortaya çıkarıcı, tanımlayıcı, tasnif edici, mukayese edici ve son olarak sistematikleştiricidir.

22 Juha Pentikäinen, “Etnography of Religion: Tracing Roots of an Early Finno- Ugric Fieldwork Paradigm”, *Unterwegs, New Paths in the Study of Religions- Festschrift für Michael Pye*, ed. Christoph Kleine, Monika Schrimpf, Katja Triplett, München 2004, 231-268.

Ona göre bu haliyle Din Fenomenolojisi, prensipte, daha eski bir isim olan “Mukayeseli Din” bilimiyle özdeşdir²³.

Hultkrantz, ideal açıdan Din Fenomenolojisi’nin perspektifinin evrensel olacak şekilde geniş olması gerektiğini ısrarla vurgular. Bu yolla bilim, potansiyel olarak din olgusunun tüm form ve yapılarını kuşatabilecek bir bakış açısını yakalayabilecek bir yetkinliğe ulaşabilecektir. Ancak yine de günümüzde özgün bir fenomenolojik metot, hala tam olarak ortaya çıkarılmamış hatta ona uygun bir epistemolojik temel hala bulunamamıştır ve sadece genel bir perspektifle yetinilmektedir. Halbuki çağdaş Din Fenomenolojisi, artık din biliminde sürekli yardımcı roller üstlenmek yerine daha etkin ve araştırmalarda öncü görevler almaya başlamalıdır. Bu aktif ve dinamik görevler yoluyla fenomenoloji, yıllardır Dinler Tarihi’nin doldurmuş olduğu önemli yeri devralmış olacaktır²⁴.

Hultkrantz, bu meselelerin üstesinden gelebilmek için fenomenolojik yaklaşımın öncelikle daha ampirik olması gerektiğini savunur. Buna yönelik olarak fenomenolojinin, çok daha aktüel dinî formları sistematik olarak incelemesi gerektiğini iddia eden Hultkrantz’a göre fenomenlerin değerlerini ortaya çıkarmak için objektif ve tarafsız kalmak ve doğrudan yerel antropolojilere (bilhassa etnografiye) ve folklorik kültürlerle yönelmek gerekir. Böylece o, kültürel antropolojiye özel bir vurgu yaparak Din Fenomenolojisi ile Dinler Tarihi arasında yakın temasları sağlayacak özel bir araştırma alanı oluşturmak ister.

Son olarak Hultkrantz, kendi fenomenolojisinin üç temel amacını şöyle açıklar; 1). *Dinlerin form ve yapılarını araştırarak sonuçta genel din form ve yapılarını ortaya çıkarmak*; zira dinlerin gerçek özü, ancak kültürel, tarihsel, sosyal ve ekolojik önermelere bürünmüş dinî formlar incelenerek kavranabilir ve tahlil edilebilir. Fenomenologlar, bağımsız veya karşılıklı ilişki içinde olan din fenomenlerinin yapı ve fonksiyonlarının yanı sıra dinî malzemelerdeki katı ve statik unsurları tanımlamak zorundadırlar. Bu yüzden onların ısrarlı vurguları, genelde sınırlı değere sahip olan tipolojilerin gelişimine değil, dinî malzemelerin morfolojisinin incelenmesine dayanmalıdır. 2). *Din Fenomenolojisi, dinin zengin içeriklerini tasnif etmenin yanı sıra fenomenleri anlamaya da çaba gösterir*. Bu nok-

23 Åke Hultkrantz, “The Phenomenology of Religion: Aims and Methods,” *Temenos*, 6 (1970); 74- 75; Åke Hultkrantz, “Ecology of Religion: Its Scope and Method”, *Science of Religion: Studies in Methodology Proceedings of the Study of Conference of the IAHR, held in Turku, Finland, Aug. 27- 31, 1973*, ed. Louri Honko, The Hauge 1979, 221- 236.

24 Hultkrantz, “The Phenomenology of Religion: Aims and Methods”, 88.

tada hiç bir sezgi gücüne ihtiyaç yoktur. Aksine din dünyasının genel algılanışı ve bilhassa dindarın dış yansıttığı dinî kavram ve duygunun özel manlığının kavranması yeterli olacaktır. Bu tür bir anlama iki seviyede gerçekleşir; a. Bir dinin asli parçasının belli bir kültür içindeki yerinin tam olarak belirlenip tahlil edilmesiyle. Bir başka ifadeyle onun ait olduğu kültürel çevre içinde dindarlara ne veya neler ifade ettiğinin ortaya çıkarılmasıyla. b. Daha geniş bir bağlam ve daha teorik anlamda söz konusu dinî unsurun içerdiği genel anlamın ortaya çıkarılması ve nesilden nesile aktarılma sırasında yüklendiği karmaşık anlamların belirlenmesiyle. 3). Din Fenomenolojisi, Dinler Tarihi'ne, tutarlı ve sindirici bir şekilde doğru bir anlamlandırma yöntemi sağlamayı amaç edinir. Katı bölgesel bir sınıra sahip yalın bir tarihsel araştırma metodu, Dinler Tarihi'nin daha küçük parçalara ayrılmasına götürecektir ki bu durum onun bağımsız bir disiplin olarak işlemlerini belki zora sokabilecek veya onun diğer antropolojik ve filolojik araştırmaların içinde eriyip ortadan kalkmasına yol açabilecektir. Halbuki etnografyaya dayalı bir Din Fenomenolojisi, tüm Dinler Tarihçilerinin kullanabileceği ortak bir perspektif sağlayarak disiplinin bu ikilemden kurtulmasını kolaylaştıracak en önemli alandır. Dolayısıyla Hultkrantz'a göre sadece etnografik Din Fenomenolojisi'nin sağlayabileceği katkılarla bile Dinler Tarihi, tüm dinleri karış karış tarayarak, her dinî alana dinin solunduğu, her toprağa nüfuz edici bir disiplin haline dönüşebilecektir²⁵.

B. Tanyu'nun Etnografik Fenomenolojisinin Temel Açılımları

Türk Dinler Tarihi ekolünün kurucusu Hikmet Tanyu, en az Avrupalı meslektaşları kadar güçlü ve sistematik teorik açılımlara sahiptir. O, metodolojik açıdan Türk kültürüyle ilgili yaptığı özgün araştırmalarının *dinî etnoloji* olduğunu açık bir dille belirtir²⁶.

Tanyu'nun yaklaşımının temel prensiplerini teorik açıdan şöyle maddeleştirebiliriz:

1). Toplumun mensup olduğu din başta olmak üzere halkın öteden beri süregelen ve tektanrıcılığı esas alan muhtelif dinî kalıntı, psiko-mistik davranış ve batıl inançların yansırı, toplumda geçerlilik görmüş çok bariz psiko-sosyal olguların (kült, dinî adet ve dinî motifli folklor gibi),

25 Hultkrantz, 77- 81.

26 Tanyu, *Dinler Tarihi Araştırmaları*, Ankara 1973, 123- 124.

etnografik filoloji, mukayeseli mitoloji ve tarihsel mukayeseli bir yaklaşımla "tasnif", "tespit" ve "tahlilini" yaparak ortaya çıkarmakla tam ve somut ifadesini bulur.

2). Bu yönüyle onun fenomenolojisi, dinden bahsetmeyen veya onu merkeze almayan her türlü masal, sırf edebi ve folklorik konuları içeren *genel etnolojiden*, olayların dinî-kültürel bağlamları göz ardı eden ve yüklü anlamlardan yoksun basit kronolojik ardışıklıklar sunan *katı tarihsellikten* hatta dinin ilahi (teolojik) boyutunu ihmal eden her türlü *kültürel indirgemecilikten* tamamen ayrışır.

3). Ona göre bir millete ait millî tanrılarla ilgili efsaneler, ayinlerde okunan dua ve ilahiler, kahramanların sergüzeşlerini mısralara döken destanlar, sıradan olmayan mitoslar, geçmişteki milli halk felsefelerini yansıtan atasözleri ve uzmanı olmayanlar için hiçbir önemi olmayan hurafelere yönelik etnolojik araştırmalar, sadece belli bir milletin değil, tüm insanlığın düşünce tarihini ve onun gelişim safhalarını öğrenmek için de çok kıymetli malzemeler sunacaklardır.

4). Sadece etnolojik bir din araştırması yoluyla çok çetin ve bir o kadar sürekli emek isteyen bilimsel çalışmaların sonunda, ele alınan ve binlerce yıldır toplumların ruhunda yaşayan muhtelif eski inanç kalıntılarının kaynak, ortak ve benzer noktalar bakımından ilmi tahlilinin yapılabilmesi, ortaya çıkarılabilmesi ve olumlu bir ürün alınması mümkün olabilir. 5). Dolayısıyla bu çalışmalarıyla Türk tarihine mümkün olacak mükemmellikte Dinler Tarihi katkısını sunarken, Tanyu asla İslâm- öncesi eski Türk inançlarının diriltişi, yeniden yaşatılıp amel edilmesi gibi gizli gündem veya amaçlar kesinlikle taşımaz²⁷.

Nitekim bu fenomenolojik yaklaşımda onun referans olarak kullandığı temel batılı Dinler Tarihi kaynaklarına baktığımızda çoğunlukla Almanca ve Dinler Tarihi'nde *Marburg Ekolü* (*Rudolf Otto Ekolü*) diye bilinen ve Kutsalın sosyo-psikolojik yönden dindardaki etkisini ele alan akademik çevreye ait olduğunu görürüz. Bu ekole ait olup Tanyu'nun sık sık faydalandığı dönemin bilim adamları arasında Friedrich Heiler, Edward Lehmann, Hans-Joachim Schoeps, Gustav Mensching, Annemarie Schimmel ve Alfred Bertholet sayılabilir. O, zaman zaman da Jan de Vries, Gerardus van der Leeuw, Chantepie de la Saussaye, Sabatino Moscati ve Mircea Eliade gibi diğer önde gelen batılı Dinler Tarihçilerine de atıflar yapmıştır. Böylelikle o, kendi dönemine ait Almanca eserler kaleme alan

27 Tanyu, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, Ankara 1968, 4.

veya Alman diline çevrilmiş çalışmalara sahip olan batılı Dinler Tarihçilerden büyük ölçüde haberdardır.

Tanyu, kendi anlayışını ikame etmek üzere tarih bilimine ilave olarak arkeoloji, filoloji ve bilhassa Anadolu'ya ait etnolojik araştırmalara da ilgi duymuştur. Bilhassa Türk etnolojisine dair eserler konusunda Tanyu'nun faydalandığı Türk bilim adamları arasında Abdülkadir İnan, Ali Rıza Yalgın, Hamit Zübeyr Koşay, Mehmet Halit Bayrı, M. Şakir Ülkütaşır, Orhan Acıpayamlı ve Sedat Veys Örnek sayılabilir.

Tanyu için din, etnolojik karakterde olduğundan, derin tarihsel köklerle sahip Türk toplumunun yaşam tarzında ve kültüründe vazgeçilmez, en hayati ve en derinlik bahşedici unsurdur. O, kültürü tanımlarken, her biri eşit unsurlardan oluşan ulusal bilgileri, inançları, sanatı, ahlakı, yasaları, gelenekleri ve bir toplumun üyesi olarak insanın edindiği bütün diğer eğitim ve alışkanlıkları içeren karmaşık bir bütünlük olarak betimlemiştir²⁸.

Tanyu, tarihsel araştırmalarını asla yalın Türkoloji araştırmaları şeklinde düşünmemiş, genel olarak İslâm Dinini ve Türk Milletinin kültürel problemlerinin çözümüne katkı sağlayacak hususları Dinler Tarihi'nin temel araçlarıyla etnolojik bir bakışla incelemiştir²⁹. Onun başvuru kaynakları bile bunu bize açık bir şekilde göstermektedir. Ona göre Eski Türk Dini incelenirken; Hakan ve saray çevresi kişilerin inanç çevresi, bilginlerin gözetimi ve yönetimindeki büyük kentler ve düzenli topluluklar, merkezlere uzak alanlarda veya köylerde yaşayanlar, şarlatanlığa girişmeden Tek Tanrı inancında olan Şamanların (Kamların), yüksek bilgi sahibi ve gerçek dindarların saf inançları, yazıtlar, kitaplar, kalıntı ve diğer bulgular gibi "içerden gelen" malzemelerin yanında, Türk saraylarına sızan ve saray çevresine etki edebilen kozmopolit Çin mitolojileri, felsefeleri, güneyden gelen Hint- Tibet Budizmi, batıdan gelen Zerdüştlük, Yahudilik gibi "dışardan gelen inanç sitemleri" ve bunlarla yaşanan karşılıklı etkileşimler de dikkate alınmalıdır³⁰.

Tanyu, Alman Dinler Tarihçisi Friedrich Heiler (1892- 1967) gibi³¹, dindarın saf (naive) imanını anlamaya önem verir ve onu öne çıkarır.

28 Tümer, "Hocamız Hikmet Tanyu", 5.

29 Harun Güngör, "Dinler Tarihçisi Olarak Prof. Dr. Hikmet Tanyu ve Türk Dinî Tarihi Çalışmalarına Katkısı" *Dinler Tarihi Araştırmaları I: Sempozyum: 08- 09 Kasım 1996, Ankara*, Ankara 1998, 60.

30 Tanyu, *Türklerin Dini Tarihi*, İstanbul 1976, 9- 10.

31 Heiler'e göre Dinler Tarihi'nin en önemli başlama noktası, dolayısıyla merkez konularından biri *daima saf duyguları içeren halis din anlayışı* olmalıdır. Ona göre saf dindarın tecrübelerinde duygular kendiliğinden, özgürce ve yaratıcı fitrat dürtüsüyle ortaya çık-

Ancak bu önem vermede o, bir dinin derinliğine nüfuz edebilmek için gerçek inanç ile batıl düşünce ve itikatların birbirinden iyi ayrışması gerektiğini savunur³².

O, dinin kaynağı üzerinde dururken, Genel Türk Tarihini odak almıştır. Bundan dolayı Türklerin Dini Tarihçesi adlı eserinde Türklerin ilk dininin (*Ur-religion*) temel mahiyetini ortaya koyan Tanyu, eski Türk dinine (yani töresine), *Tenri* (*Tengri*) dini veya “Yüce ve Ulu Tanrı” anlamında *Gök Tanrı* (*Tengri*) inancı denilebileceğini, “Şamanizm” veya “Toyunizm” diye tanımlanamayacağını delilleri ile sergilemiştir. Ona göre günümüzdeki Altay ve Yakut halklarına ait inançlarını tüm tarihe teşmil ederek bütün eski Türk kavimlerinin dini olarak uyarlamak ve bir bakıma özdeş kılmak yanlış bir bakış açısidir. Türk dinini ele alırken bütüncül bir bakışla tüm Türk kavimlerini, özgün tarihlerini, göz önünde bulundurarak incelemek gerektiğini öne sürmektedir. Bundan dolayı o, ilk dönem din araştırmalarında, Türk inançlarından başlamakta ve günümüze kadar gelen tarihsel bir çizgiyi izlemektedir. Tanyu, eski Türk dini (bilhassa etnolojik bir olgu olarak Türk *töresi*), katı tarihsel veya sırf antropolojik veyahut sübjektif teolojik temellere dayanılarak değil, ancak Dinler Tarihi gibi çok boyutlu teorik araçlara sahip bir disiplinin, tarihsel mukayese metoduyla mükemmel olarak incelenebilir³³.

Ona göre ilk Türk yazıtlarından olan Orhun (Gök- Türk) Kitabelerinde bile bir Tanrı inancı bulunmaktadır ve yaratıcı, ezeli, ebedi, irade ve kudret sahibi bu tanrı³⁴ kadim Türk kültüründe yaşatılıp günümüze getirilmiştir. Türklerin manevi kültür ve inanç kökenlerini iyi saklayan atasözlerinde veya yazılı olmayan ulusal kaynaklardan daha eski sözlü edebiyatta Gök Tanrı inancına dair pek çok açık örnek mevcuttur³⁵.

makta ve sürekli olarak güçlü ruhani tecrübelerden adeta fışkırmaktadır. Schimmel'in hocası Heiler, bu yaklaşımla daha düşük eğitilmiş veya sıradan dindarların dinî meleke ve güçlerine meyleden ve onlara alabildiğine değer veren nadir Dinler Tarihçilerden biri olarak, “yaşayan halk dinine” vurgu yaparken, sadece rasyonelleştirilmiş din kavramına karşı olduğunu göstermekle kalmamış, aynı zamanda araştırmacının halkın arasına karışarak onların hayatlarındaki dinî ihtiyaçların mahiyetini de gözlemleyip öğrenmesini tavsiye etmiştir. (Bkz. Friedrich Heiler, “The Object of The Religion”, (Jacques Waardenburg), *Classical Approaches to the Study of Religion-I: An Anthology*, Berlin 1973, 466).

32 Tanyu, 14.

33 Tanyu, 7- 107; Tanyu, *İslamıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, İstanbul 1986, 1- 25 ve 130- 176.

34 Tanyu, *İslamıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, 28- 30.

35 Tanyu, 128- 170.

Tanyu filolojik tahliller yoluyla Mutlak Yaratıcı Kudreti ifade eden Türkçe'deki "Tanrı" kelimesinin her Türk lehçesinde fonetik açıdan aynı şeyi işaret ettiğini ortaya çıkarır ve kadim Türklerdeki maddi gökle özdeş olmayan *Gök Tengri* (*Yüce Tanrı*)³⁶ inancının, analojik açıdan İslâm öncesinde cahiliye devrindeki Haniflik ile benzeştiğini gösteren fenomenolojik değeri yüksek anahtar bir kelime olarak ona özel önem verir³⁷.

Tanyu'nun naklettiğine göre eski Türklerde kutsal dağ, kutsal orman, kutsal kaynak, kutsal taş, kutsal ateş ve kutsal demirle ilgili inançlar bile bu Tanrı fikrini destekleyici özelliktedir. Bu varlıkların içinde koruyucu iyi ruhlar, periler, cinler etkili olarak bulunurlar. Ancak animizmde görüldüğü gibi bu ruhlara, kült olarak asla tapınılmamaktadır. Bu ruhlara saygı ve anma söz konusu olup tipolojik açıdan İslâm'daki mezar ziyaretlerinde ölmüşlerin ruhuna Fatiha veya Yasin okumaya benzetilebilir. Zaten kadim Türklere ait hiçbir etnolojik veri kaynağı, millet olarak bir puta tapma kültüründen bahsetmemektedir³⁸.

Kadim Türk dinî konusunda çalışmaları aynı zamanda kadim Türk inancıyla ilgilenen batılı araştırmacılara ışık tutucu veya vardıkları sonuçları düzeltici mahiyettedir. Türklerin Gök- Tanrı'ya inandıklarını ve bir *ma'şeri şuur* (*kamu bilinci*) olarak Tanrı fikrinin, imparatorlukların parçalanmasına paralel olarak çoğaldığını iddia eden Amerikan Dinler Tarihçisi Mircae Eliade (ö. 1986) ve eski Türk dinini, "devlet dini" ve "halk dini" olarak ikiye ayırıp onu genel anlamda *Şamanizm* olarak kabul eden Jean Paul Roux gibi batılı akademisyenlerin araştırmalarını her türlü subjektiflerden arındırıp düzelterek. Aslında kadim Türk inançlarına yönelik subjektif bakış, uzun yıllar Türk ilim dünyasına da hakim olmuştu. İslâm'ı kabul ettiklerinden sonra Türkler arasında eski inanışlarının reddi ve inkarı meydana geldiğinden bu tür inanışlarla ilgilenmek gereksiz görülmüş hatta gerek Selçuklu gerekse Osmanlılar döneminde

36 Aynı görüşü kadim dinlerde tek tanrıcılığın izlerini süren İtalyan Dinler Tarihçisi ve din etnoloğu Raffaele Pettazzoni (Ö. 1959) de ortaya koymuştur. Tektanrıcılıkla ilgili *The All-knowing God- Researches into Early Religion and Cultures* (*Her Şeyi Bilen Tanrı- Erken Dönem Din ve Kültürle İlgili Araştırmalar*) adlı ünlü etnografik eserinde Pettazzoni, Ural Altay ve Sibiryalılarda tek bir Yüce Tanrı fikrinin izlerini sürmüş ve Türk ve Moğol kavimlerinin göksel ilahının (*Tengri, Tenri, Tengeri, Tangara, Tingir, Tegri*), göksel bir ilahi prensip ve evreni idare eden üstün bir kanun koyucu olarak algılandığını ve bilhassa Çin Tien, Zerdüş Ahura Mazda, Müslüman Allah inancıyla çok benzer özellikler taşıdıklarını örneklerle geniş olarak nakletmiş ve Tanyu'yu teyit etmiştir. (Bkz. Raffaele Pettazzoni, *The All-Knowing God- Researches into Early Religion and Cultures*, 261- 26).

37 Tanyu, *Türklerin Dini Tarihçesi*, 12- 25.

38 Tanyu, 26- 29; Tanyu, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, 188.

Kur'an-ı Kerim'de bahsedilen dinlerin dışındaki inanç sistemlerine ilgi duyulmamıştı. Nitekim Hikmet Tanyu, kendisinden önceki Ziya Gökalp, Fuad Köprülü ve kendi çağdaşları Abdülkadir İnan, İbrahim Kafesoğlu ve Bahaeddin Ögel gibi bilim ve düşünce adamlarıyla beraber bu anlayışı yıkmayı başarmıştır³⁹. Günümüzde ise Tanyu'nun öğrencilerinden Abdurrahman Küçük, Mehmet Aydın, Harun Güngör, Şaban Kuzgun eski Türk inançları konusunda bilimsel çalışmalar yapmıştır⁴⁰.

O, aynı zamanda Türklerin Müslüman olmadan önceki diğer inançları konusuna da değinmektedir. Toba ve Karluk Türklerinden bazısının Budizm'e, Gagavuzların Hıristiyanlığa, Hazar Türklerinin Yahudiliğin Karai mezhebine, Şaş ve İlag yöresinin Türklerinin Maniheizm'e bağlı kaldıklarını ama yine de o dinlerde bile Gök Tanrı inancını koruduklarını açıklamaktadır⁴¹. Tanyu'ya göre İslâm haricindeki dinleri kabul eden Türkler'in millî benlik/kimlik ve kültürlerinde değişiklik oluşmuştur. Savaş ruhunu, mücadele gücünü söndüren dilenci hayat sürmek, et yememek, hayvan öldürmemek gibi emir veya pratiklere sahip olan Budist inanç sisteminin hiçbir zaman Türk etnografik yapısına uygun düşmediğini hatta bir anlamda millî bir felaket anlamına geldiğini vezir Tonyukuk'un dilinden aktarılmıştır⁴².

Türk milletinin etnografik yapısına en uygun kültürel dinî yapıları, İslâm dininde mevcuttur. Tanyu'ya göre Türkler, İslâmî inanç ve bilgi içinde ulusal varlıklarını koruyabilmişlerdir. Bu yönde, Tanyu'nun fenomenolojisi için genel anlamda din tarihi ile kültür tarihi aynı kategoride olup din (İslâm), kültürün önünde bulunan ve millî kimliğe anlam, ulusal birliğe maya katan en temel unsurdur⁴³.

Tanyu, kendi fenomenolojisinde lengüistik biliminden ziyade kültürel çalışmalara ışık tutacak etnografik filolojiyi önemli bir metodolojik araç olarak kullanır⁴⁴. Bu ekolde, dil, millî kültürel değerlerin aktarıldığı ve dinle beraber milletin en temel iki unsurunu oluşturur⁴⁵. Bu bağlamda Tanyu, eski Türk diniyle ilgili araştırmalarında *anahtar terim* gördüğü

39 Mehmet Aydın, "Türklerin Dinî Tarihi Üzerine Bir Değerlendirme", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 4 (1997), 2- 3; Harun Güngör, "Dinler Tarihçisi Olarak Prof. Dr. Hikmet Tanyu ve Türk Dinî Tarihi Çalışmalarına Katkısı" *Dinler Tarihi Araştırmaları I: Sempozyum: 08- 09 Kasım 1996, Ankara*, Ankara 1998, 55- 56.

40 Aydın, 1.

41 Tanyu, *Türklerin Dini Tarihçesi*, 17- 128.

42 Tanyu, 136- 137.

43 Tanyu, 139.

44 Sami Kılıç, "Hikmet Tanyu'nun Çalışmalarında Filolojik Metot", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (Prof Dr. Şaban Kuzgun Armağanı)*, 5 (2000), 517- 525.

45 Küçük, *İslâm ve Günümüz Meseleleri*, 85 ve 251- 252.

“Tanrı” kelimesinin etimolojisiyle işe başlar. Böylece tıpkı Max Müller’in Hintçe “Tanrı” demek olan *dyaus* kelimesinin Aryan ırkına bağlı kavimlerdeki yansımalarına yaptığı etimolojik tahlillerin⁴⁶ bir benzerini Tanyu, *Tanrı* kelimesi için çeşitli Türk lehçeleri bağlamında yapar.

Ona göre bu kelime, Yakutça lehçesine ses ayırımı dolayısıyla *Tangara* olarak geçerken ortak kökenden olması güçlü olan Sümerce’de *Dingir* şeklinde bulunur. Böylece lehçenin bağlamı ve karakteristik özelliğine göre ve bilhassa Altay dil ailesinin ses uyumlarına dair bilgilere uygun olarak fonetik açıdan değişikliğe uğrayarak *tengir*, *tengere*, *tangrı*, *tangra*, *ture*, *tenegere*, *tenrı*, *tongrı* gibi söyleniş şekillerine büründüğünü ortay koyar.

Tanyu’ya göre “Tanrı”, en eski Türk kaynağı olan Orhun Kitabeleri’nde *Tenrı*/*Tengri* olarak ifadesini bulmuştur ve Moğolca “mukaddes mahlukat”, Çuvaşça ve Tuva lehçelerinde de “gök”, “gökyüzü” ve “Allah” ile özdeşir. Kelime, “azamet”, “enginlik”, “derinlik”, “büyüklük”, “yücelik” gibi ilâhî boyutları kucaklayarak Allah’ı işaret etmektedir. Bunu belgelemek için İslâm öncesi Türk edebiyatına yönelen Tanyu, Yenisey Mezar Yazıtları, Göktürk (Orhun) Anıtları ve Uygur Türklerine ait Turfan metinlerinden yola çıkarak “kök” kelimesinin günümüz Türkçesindeki “gök”, “Tengri” kelimesinin ise “yaratan, yaşatan, öldüren Yüce İlâhi Varlık (Allah)” anlamında kullanıldığını ispatlamıştır. O, İslâm öncesi Türkler’de, bazan Tanrı yerine kullanılan *Uluğ-Bayat* (Kadim Ezeli Varlık) ve *Kayragan* (Koruyan, Esirgeyen) gibi kelimelerin Tanrının sıfatları olduğunu belirtir⁴⁷.

Sonuçta Tanyu, İslâm’dan sonraki Türk edebiyatından pek çok eseri tek tek zikrederek Tanrı kelimesinin Müslüman Türkler tarafından Allah yerine kullanıldığını belgeler. Söz gelişi o, ilk Müslüman Türk edebiyatından sayılan ve XI. Asırda Kaşgarlı Mahmut tarafından kaleme alınan *Divan-ı Lugat-it Türk* adlı meşhur Türkçe sözlüğünde müellifin, eserine “*Esirgeyen ve Koruyan Tanrı’nın adıyla*” diye başladığını ve Tanrı kelimesini pek çok yerde Allah yerine kullandığını örnekler vererek açıklar⁴⁸.

Tanyu’nun filolojik araştırmalarında “töre” kelimesi de etnolojik önemi olan ve etimolojik açıdan tarihsel araştırmaya tabi tutulan bir diğer kavramdır. O, bu kelimeye yoğunlaşırken sözlükleri, hatıraları, tarih metinlerini Göktürklerden başlayarak Osmanlılara kadar incelemiş neticede

46 Max Müller, *Natural Religion- Part II*, London 1889, 40- 42.

47 Tanyu, *İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, 7- 48.

48 Tanyu, 68- 71.

bu kaynaklarda töre kelimesinin adet, akide, örf, görenek, kanun, usul, nizam, yasa anlamlarında kullanıldığını ancak sanılanın aksine bu kelimeyle Yahudilik'teki "Tora" kelimesi arasında hem tarihsel hem de etnolojik açıdan hiçbir bağlantının kurulamayacağını açıklamıştır⁴⁹.

Onun bu filolojik çabalarının yanında dilin millet için hayatı işlevi de öne çıkar. Bundan dolayı millî kültürün en önemli unsurlarından gördüğü Türk diline ilgi duymak, aynı zamanda onun İslâm dini ile millî hassasiyetlerini birbirlerine perçinleyen, bundan dolayı her türlü materyalist, kozmopolit, din karşıtı ideolojilerden uzak, din ile derin millet bilincini birbirine tamamlayan milliyetçiliğinin doğal bir sonucudur. Bundan dolayı, günümüzdeki kitle iletişim araçlarının arzulan millî kültür politikasından hayli uzakta olduğunu ve gençliği yozlaştırdığını ifade eden Tanyu, öteden beri Türk dünyasının bazı idareci tabakasında yabancı dile karşı bir zaafiyetin görüldüğünü ve zaman zaman özentî veya bilgiçlik olsun diye yabancı dil, kelime ve hatta gramer değiştirmeye yeltendiklerini vurgular.

Tanyu, son elli yıldan beri öz Türkçe'ye dönme uğruna birçok kelimenin dilimizden bilinçli olarak sökülüp atıldığını bunun yanında batılı kelime ve kavramların ise hiçbir denetime tabi tutulmadan Türkçe'ye sokulduğu çelişkisine işaret etmektedir⁵⁰.

Tanyu'ya göre Türkiye, bulunduğu konum itibarıyla sadece jeopolitik açıdan değil Dinler Tarihi bakımından da çok önemli ve hayati bir yerdedir. İlk olarak Anadolu toprakları 1071 yılından beri Türkler tarafından baştanbaşa kültür ve sanat eserleriyle yurt edinilmiştir. Bu topraklar, hem bu uzun soluklu Türk tarihi hem de modern yönden fenomenolojik ve sosyolojik pek çok Müslüman kaynağa sahip olarak Dinler Tarihi'nin ilgisini çekmektedir. Bu doğrultuda Anadolu, Şiilik, Bektaşî- Alevilik dahil İslâm mezheplerinin yanı sıra, tasavvuf tarikatları, mistik şahsiyetlerin de anavatanıdır⁵¹.

Tanyu'nun dinler tarihçiliğinde en önemli odaklardan biri de "kadim Anadolu kavimlerinin bu disiplin açısından tarihsel dini durumudur". Bu açıdan Hikmet Tanyu fenomenolojisinin bir boyutu Türkiye'yi doğrudan ilgilendiren kadim Anadolu'nun dinî durumunu kuşatır. Ona göre dünyanın en eski inanç sistemleri, bu topraklarda tarih sahnesine çıkmıştır.

49 Tanyu, "Türk Töresi Üzerine Yeni Bir Araştırma", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXIII (1978), 97- 120.

50 Küçük, "Prof. Dr. Hikmet Tanyu'nun Hayatı, Eserleri ve Fikirleri", 47- 48.

51 Tanyu, *Dinler Tarihi Araştırmaları*, Ankara 1973, 123- 125.

Bunlara ilave olarak en eski fosil insan ayaklarını barındıran ve en az M.Ö. 6000 yıllarına kadar giden canlı tarihiyle Anadolu, aynı zamanda Hitit, Hurri, Frig, Lidya, zaman zaman Pers, Süryani, Yunan, Roma medeniyetlerinin ve onların inançlarının temsilcilerinin barındığı, yaşadığı ve hala kalıntılarının bulunduğu önemli bir yerdir. Ona göre Trakya başta olmak üzere Anadolu'nun pek çok bölgesi 1071'den önce de Hunlar, Hazarlar, Avarlar ve Peçenekler gibi Türk toplulukların etkisini derinden hissetmişti. Anadolu toprakları arkeolojik açıdan hala iyice kazılmış bir ülke olmadığından bu alanda son söz söylenmiş değildir⁵². Anadolu'nun kadim dinleriyle ilgili zengin ve önemli tarihi henüz tam olarak ortaya konulmadığı için onun kültürel yönlerini öne çıkaracak uzun ve sabırlı araştırmalara ihtiyaç duyulduğu kanaatindedir.⁵³

Söz gelişi Tanyu, Konya ve güney çevresinde yapılan arkeolojik kazılarda Neolitik döneme ait *Ana Tanrıça (Magna Mater)* kültü, kadın heykelleri, büyütme, doğurma, yetiştirme, bereket ve bolluk tanrıçasına rastlandığını bu Anadolu inançlarının Hristiyanlık'taki Meryem kültüyle ve İran ve Hindistan'a kadar etki ederek hükmünü sürdürmeye devam ettirdiğini belirtir. Hatta Alacahöyük ve Horoztepe gibi arkeolojik sitelerde yapılan kazılarda ise boğa ve geyik heykelciklerinin varlığından yola çıkarak kadim totem kültüne işaret eder. Yine ona göre kadim (bilhassa kalalitik dönem) Anadolu halklarında (mesela Tilkitepe bölgesinde) ölümlerin gömülürken başlarının belli bir yöne doğru konulması, yanlarında kap kaçak ve yiyecek ve hediyelerin bulunması, hatta "daima canlıymış" ifadesi vermek üzere ölümlerin yüzlerinin kırmızı boya ile boyanması bu halklardaki ahiret inancının varlığına delildir⁵⁴.

Tanyu'ya göre Anadolu, Önasya (özellikle Ortadoğu) inançlarının kadim Yunan'a bilhassa Ege kıyı ve adalarına (*İonia*) taşınmasında etkin rol oynamıştır. Mesela Boğazköy ve Efes'teki kazılarla ortaya çıkmıştır ki aslen Mezopotamyalı olan Kibele (Kubba) kültü, kadim Anadolu kavimlerinden Frigler aracılığıyla Yunanlılara geçmiş, aynı şekilde boğa üzerindeki Teşub tasviri, Roma dönemine kadar hayat bulabilmiştir. Buradan yola çıkarak Tanyu, Helen medeniyetinin oluşmasında doğunun medeniyetlerinin büyük etkisinden bahseder. Bu yönde o, Anadolu'da yaşayan Hitit, Frig, Lidya ve Urartu gibi medeniyetlere ait Güneş Tanrısı, bereket

52 Tanyu, 83- 88.

53 Tanyu, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, Ankara 1968, 6.

54 Tanyu, *Dinler Tarihi Araştırmaları*, 89- 95.

ve zürriyet tanrıçaları, bayramlar, dualar, din görevlileri gibi fenomenlerin Anadolu'ya komşu (Asur, Pers gibi) yerlerle karşılıklı etkileşimlerini, özellikle Fenikelilerin yardımıyla Yunanlılara etkisinin tarihsel seyri ve kaynaklarını derinlemesine incelenmesini ister. Ona göre “yerinden yapılacak” böyle bir mukayeseli fenomenoloji, birçok inancın köken ve gelişmesini daha fazla aydınlığa çıkaracaktır⁵⁵.

Tanyu fenomenolojisi aynı zamanda birbiriyle bağlantılı etnolojik yapı tiplerine ilgi duyar. Özel olarak “adak”, taş”, “dağ”, “ağaç” ve “ateş” gibi fenomen tiplerine ağırlık vererek halkın kültürel değerlerinde öne çıkan temel etnolojik unsurları anlamaya girişir. Bu yaklaşım, aslında fenomenleri anlamak (*verstehen*) maksadıyla yapısal tip (*structural type*) konusuna eğilen Leiden Ekolü'nün önderlerinden Hollandalı Dinler Tarihçisi ve Din Fenomenoloğu Gerardus van der Leeuw'ünkü (1890- 1950) ile örtüşebilmektedir⁵⁶. Hatta diyebiliriz ki Tanyu fenomenolojisi, tarihi dışlayan Leew'ün fenomenolojinden farklı olarak daha “somut, tarihsel yapılara” ve daha modern “mahalli yapılara” ilgi duyarak açık bir şekilde kendisine “mekan” ve “zaman” boyutlarıyla derinlik ve genişlik vererek etnografik fenomenoloji şeklinde çok daha sistematik olarak ifade edebildiğini söyleyebiliriz. Bu teorik altyapı ışığında onun etnografiye vurgu yapan fenomen tipolojilerine rahatlıkla geçebiliriz.

Tanyu'nun 1959 tarihli *Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri* adlı eseri, Alman Profesör Annemarie Schimmel'in danışmanlığında hazırlanan, modern Türkiye'nin ilk Dinler Tarihi doktora tezi olarak aynı zamanda ilk dinî etnografya çalışması sayılabilir. Bu eser, temelde dindeki ritlerden kurban fenomeninin, *etnografik temelleri ağır basan adak formunu* ele almaktadır.

Çalışma, fotoğraflarla desteklenerek adak fenomeni konusunda kendi memleketi olan Ankara'dan başlayarak adım adım 45 Anadolu vilayetini kuşatır. Öncelikle ona-göre adak kelimesi Anadolu kültüründe niyet, murat, dilek, istek, hacet anlamlarında kullanıldığını genel olarak yatır-

⁵⁵ Tanyu, 97- 114.

⁵⁶ Zira Leeuw'e göre geleneklerde bulunan belli başlı ve bariz fenomen yapıları, kültürel açıdan kendilerini ortaya koyarken aynı zamanda rasyonel açıdan da anlamamıza uygun bir şekilde ve her bir parçası temel bir bütünün önceden varolan etkisiyle hareket eder. Dolayısıyla onlar, ancak kültürel bir bütünlüğe dayanarak anlaşılabilirler. Bunun için halkın belli bir fenomeni nasıl anladığını ortaya çıkarmak için fenomenoloğa düşen temel görev, o fenomenin tam kalbine girmesi ve o fenomene alabildiğine yaklaşmasıdır. (Bkz. Gerardus van der Leeuw, “On Understanding”, (Jacques Waardenburg), *Classical Approaches to the Study of Religion:- An Anthology*, Berlin 1973, 410- 411).

lar, erenler, evliyalar, dedeler gibi halk kültüründe öne çıkan şahısların yanı sıra ağaç, taş, kaynak gibi nesnelerin de adak mahalli haline geldiğini açıklar. Bu yerler, çoğu zaman bir efsaneye karışmış veya bir evliya ile bağlantı kurmuş, onun hayatına girmiş veya bir veli yahut yatra çok yakın olmak yoluyla kutluluk kazanması olarak anlaşıldığı gibi onların doğrudan mukaddes sayılması şeklinde de algılanacaktır⁵⁷.

Bu temel sonuca ulaşmak için Tanyu, adak konusunu Dinler Tarihi, Din Fenomenolojisi ve Din Psikolojisi bağlamında ele alınması gerektiğinden yola çıkmaktadır. Söz gelişi ona göre adak, tarihsel açıdan aynı zamanda Şamanların sevk ve idaresinde bir takım ayinleri ihtiva eden belli dinî manzumelere, usul ve erkanlara sahiptir. Benzer örneklerle kadim Babil, Konfüçyüslük, Hinduzm, Budizm, Şintoizm ve Hristiyanlık'ta da rastlandığını örneklerle açıklayan Tanyu, bu dinler ile İslâm dini arasındaki kesin ve keskin farklılığa şöyle işaret eder; bu dinler, bu tür uygulamaları teşvik ederken, İslâm, "dini ölümlerden niyaz etmeyiniz", "size ulaşan her nimet Allah'tandır" diyerek bu ritüellerle ilgili açık ve aydınlatıcı bakışını ortaya koyar. Dahası o, dilek ve ihtiyaçların yalnızca Allah'a yönelmekle ifade edilebileceğini belirterek bu tür ziyaretgahlara gelen insanların, İslâm'ın şartları, amelleri, şekilleri hakkında kulaktan dolma iptidai bilgilere sahip kişiler olduklarını tespit eder. Daha açık bir ifadeyle onlar, Kur'an-ı Kerim tefsiri, İslâm felsefesi gibi konularda derinlemesine inceleme yapacak bir bilgiye sahip bulunmadıkları anlaşılmaktadır⁵⁸.

Tanyu, adak ritüelinin Dinler Tarihi'nin her safhasında rastlanan bir olgu olarak çoğu kez büyü ile din arasında bir yere sahip olduğunu açıklar. Tanyu'ya göre zaman zaman majik usullerle ilgili olarak tezahür eden adak fenomeninde kişinin kendisinden daha güçlü olan ve yaşarken maddi ve manevi kahramanlıklarla şöhrat bulan ve her zaman bir mana gücüne sahip olabilen bir başka kişiyle bağ kurmak, onun manasından istifade etmek, toprağından, gömüldüğü yerden, onunla ilintili olan eşyalardan yardım beklemek ortaya çıkar. Ona göre çoğu zaman İslâm'ın ruhuna muhalif olan bu uygulamalar, dinî niyaz şeklinde insanın kayıtsız ve şartsız güvenip bağlanacağı Allah yerine böyle bir araca yönelip bir tür pazarlığa girişmesi adanan şeyi alıp başka bir şey vereceği inancı açık bir şekilde ortaya çıkar. Bu anda adak, etnolojik bir kült haline bürünerek somut, alışkanlık yapıcı, kolaylık telkin edici, psikolojik unsurlar barındırdığın-

⁵⁷ Tanyu, *Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri*, Ankara 1967, 299- 3001.

⁵⁸ Tanyu, 325- 332.

dan halka inmesi kolaylaşır. Zira adak kültü, aynı zamanda acı ve kederlerden kurtulma, dileklerine ulaşmak maksatların uygun olarak yapıldığı zaman animizm, animatizm, mana inancı, mahalli ilah kültleri, ecdada tapınma, ölü ve ölümler kültleri, ağaç, su, ırmak, kuyu, çeşme kültleri, dağ kültü, ateş kültü, büyü, fal kültleri ve hayvanlarla ilgili inançlarla kesin ve yakın bağlar kurar⁵⁹.

Onun bu etnografik eseri, aynı zamanda somut adak tasnifi de yapmaktadır. Buna göre adak kültüründe sırasıyla;

Adak yerleri; (dede, yadır, türbe taş, kuyu, tekke, cami, ağaç [özellikle, ardıç, gül, yaban gülü, karaağaç, çam, çitlembik, çalı, kızılçak, zeytin ağaçları], baca- ocak, dört yol, evin bir köşesi veya odası, mağara, hamam, yaşayan bir şahıs, dağ, göl, balık, at mezarı, murat köprüsü, kız kulesi, tutuşmaya elverişli toprak gibi)⁶⁰.

Adak niyetleri; (söz gelişi, her nevi murt dilek ve niyet, çocuğu olmak, evlenmek, hastalıklardan (özellikle, sıtma, baş ağrısı, öksürük, akıl ve ruh hastalıkları, boğmaca, felç, cin çarpması ve saradan) kurtulmak, çocuğunun yaşamasını dilemek, huysuz, yaramaz, aksi çocukları uslandırmak, ev sahibi olmak, otomobil sahibi olmak, tehlikeden kurtulmak, sınıf geçmek, terfi etmek, zengin olmak, kayıp eşyasını bulmak, işinin düzelmesini istemek, kısmetini açmak, herhangi bir engelden kurtulmak, kolay doğum yapmak, davayı kazanmak, üzüntüden kurtulmak, kekeleyen, toplayanların iyileşmesi, hacı olmak, işe girmek, kocasının kötü huylarından vazgeçmesi, sevgi elde etmek, boşanmak)⁶¹.

Adak objeleri; (mesela Yasin Suresi, Oruç, dua, mum, süpürge, ampul, takunya, kurban [çoğunlukla koyun, keçi, siğir, kuzu, oğlak, koç, dana, tosun, inek, boğa, horoz, nadiren tavuk], su, öksüz ve fakir birine yardım veya sadaka, pide, ekmek dağıtmak, üç makaradan kesilen ve suya atılan ip, türbe eşyasını iade, helva, tülbent, süt, mevlit, mendile sarılı para, Zekeriya sofrası kurmak, bulgur serpmek, 7 veya 41 taşın her birine bir ihlas okuyup taşları saklamak ve murat olunca aynı yere bırakmak, mendil, gömlek, kravat, fanila sallama, çocuğun adını adama, başörtüsü, yazma, yemeni, eşarp, örtü, seccade, halı, para, şamdan, arp, buğday serpmek, testi kırmak, ciğer, şeyhe inek adamak, kuru üzüm, şal, tuz, lohusa şerbeti dökmek, tesbih, yazı levhası, havlu, bazlama, lokma dağıtma,

⁵⁹ Tanyu, 301.

⁶⁰ Tanyu, 302.

⁶¹ Tanyu, 303.

mezara testi suyu dökme, balıklara yem, kaplumbağalara yiyecek, bayrak, testi, kuş yemi, çiçek, bez, iplik, yedi mahallenin yoksulunu doyurmak veya giydirmek, yedi dedeye mum dikmek, türbe yaptırmak, türbe onarmak, zeytin yağılı mercimekli bulgur pilavı, şeker, lokum dağıtmak gibi⁶².

Tanyu'nun *Türklerde Taşla İlgili İnançlar* adıyla 1965 yılında sunulan ve 1968 yılında yayınlanan doçentlik eseri onun etnografik din fenomenolojisindeki ikinci önemli ögeyi oluşturur. Sosyo-psikoloji, tarih ve fenomenolojinin teorik araçlarından faydalanan bu çalışma, Türkiye'nin 45 il ve onların köylerindeki taşla ilgili halk inançlarının tarihsel kökenlerini irdeleyen bir alan araştırması hükmündedir. Bu çalışma yapılırken iki sene boyunca (1960- 1961) şehir ve köyler gezilmiş, fotoğraflar çekilerek konuyla ilgili efsane, dinî hikayeler bile değerlendirilerek tasnif, tahlil ve tespitleri yapılmıştır⁶³.

Eserin giriş bölümünde Türkiye'deki taşla ilgili inançları mukayese etmede yararlı olacak bir tarihsel bir fenomenolojik yaklaşım izlenerek kadim Anadolu (Hitit, Frig gibi), Mısır, Sümer, Akkad, Babil, Yunan, Roma, Alman, Kelt, Fin, Slav kavimlerinde, ilkel toplumlarda etnolojik taş kültü anlatıldıktan sonra, günümüzün yaşayan dinlerindeki (mesela Hinduizm, Budizm, Çin dinleri, Şintoizm, Yahudilik, Hıristiyanlık) taş kültü hakkında tarihsel bilgi verilmiştir⁶⁴.

Eserin araştırmasının temel sonucu olarak Tanyu, tipolojik açıdan taşla ilgili çok ayrıntılı ve halk inanışlarına kadar inebilen şu taş kültü tasnifleri yapmaktadır;

Muhtelif kutsal taşlar; (boyalı çakıllar [büyü bağlamında Avrupa, Güney Amerika, Avusturalya halk inanışlarında], çakmak taşları [büyü ve totem bağlamında ilkel toplumlarda], sunak taşları [kadim Mısır], anıt taşı [kadim Mısır], muska ve tılsım taşı [kadim Mısır], uğur taşı [kadim Mısır], fal ve büyü taşı [Babil, Roma ve Kelt ve Cermenlerde], talih ve saadet için taşın taş kültü [Babil], Huvaşi taşı [Hitit], yol kenarındaki taşlar [kadim Yunan], özel olarak Yahudilik'te kutsal taşlar [Yakub'un başının altında kutsallaşan taş, Yakup ile Laban'ın antlaşmalarına şahit olmak üzere dikilen taş, 12 İsrail kabilesi için 12 taş mühür, Kudüs'teki Kutsal Kaya, Süleyman Mabedi'ndeki dünyanın merkezi olduğuna inanılan taş,

⁶² Tanyu, 304- 306.

⁶³ Tanyu, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, 1- 5.

⁶⁴ Tanyu, 6- 33.

Kutsal taş levhalar] ve Hristiyanlık'taki kutsal taşlar [kiliselerde bazı kutsal taş ve mermerler, Ayazma taş ve kayalar, Ruhani kaya ve köşe taşı olarak Mesih, Tanrının kutsal kaya olarak tasviri gibi temel kültlerin yanında, saygı duyulan, tedavi için kullanılan, ziyaret için kullanılan taşlar gibi]⁶⁵.

Müslüman Türkler arasında kutsal tanınan taşlar ve taşlarla ilgili adetler; (Hacer-i Esved, Şeytan taşlama, Makam-ı İbrahim, Hacer-i İsmail, Hacer-i Esad, Hacer-i Mütekellim [konuşan taş], Hacer-i Mütteka, taşla ilgili mucizeler, kayadan deve çıkması, Hacer-i Muallaka, kutlu kaya, yağmur taşı, anıt taşları, taşlara selam, Balbal'lar hakkındaki inanç, Make-donya Yörüklerinde dilek, Babu, Hacatlar ve Delikli taşları, Yanartaş, kismet taşı, Satı taşı, türbe önlerindeki keramet taşları, taşla geleceği öğrenme, taş yapıştırma, delikli taş arasından geçme, iki taş sütun arasından geçme, iki taş, iki kaya arasından geçme, taş üzerine çıkma, durma, oturma veya yatma, mezara taş bırakma, kız kayası, Kazdağı'ndaki Alevilerce kutsal kabul edilen taş, çocuk kayası, Çingiraklı Kaya, Yeşil Mermer, Taşa çivi çakmak, Şehit olan taş, bereket taşı, taşlardan örnek ev yapma, ağaç altına taş atma, terleyen taş, Gelin Kaya, horoz kursağından çıkan taş, Niyaz Taşı, Gelin-Damat Taşı, Türbeye üç taş atmak, Yılan Taşı, Cami duvarına yapıştırılan niyet taşı, taş yastıklı beşik üzerine çocuk yatırmak, Şifa taşları [diş, göz taşları, korku taşları, sıtmadan ve başağrısından korunma taşları gibi]⁶⁶.

Tanyu, aynı zamanda fenomenolojik açıdan tipolojilere ayırıp tanım ve tespit ettiği taş inancının sebeplerini tahlil etmektedir;

Tanyu, öncelikle Hacer-i Esved ile ilgili mükemmel bir *arketip fenomenoloji tecrübesi* örneği sunar; ona göre taş, tarih boyunca hiçbir zaman tapınma kültürünün bir parçası olmamıştır. Bu taş, tavafın başlama ve bitişinin işareti olup Tevhit (Hz. Adem ve Hz. İbrahim) devrinden kalma olduğunu, aynı zamanda Hz. Peygamberin gençliğinde müşrik kabileler arasında dürüstlüğüne gösteren hakemliğini gerektiren bir olayda kullanıldığını ve cahiliye devrinde asla 360 puttan bir olarak görülmediğini açıklayarak onu kült olarak düşünüp söylentilerin etkisinde kalanların Kur'an ve hadislere yönelmesini tavsiye eder⁶⁷.

Şeytan taşlamanın da Hz. İbrahim'den kalma bir sünnet olarak psikolojik ağırlıklı açık bir fenomenolojik eylem olduğunu izah eden Tanyu, burada temel maksadın, Tanrı buyruğuna tam uyuşla, her türlü şeytani

⁶⁵ Tanyu, 163- 166.

⁶⁶ Tanyu, 166- 172.

⁶⁷ Tanyu, 172.

kötülüğe nefretin somut bir fenomen haline dönüşmesi olduğunun altını çizer⁶⁸.

O, aynı zamanda etnografik açıdan taşla ilgili niyetsel pratiklere yönelir. Buna göre, kutsal sayılan belli bir taşı ziyaret etme, çevresinde dolaşma, ona el sürme, vücuduna sürme, öpme, üstte taşıma, boyuna asma, evde saklama, gömme, birbirine sürme, sallayıp yerine koyma, dereye, ırmağa atma, ağızda tutma, yalama, taş üzerine dua (bilhassa Fatiha, İhlas, Yasin, Kelime-i Şahadet), okuyup üfleme belli mukaddes sayılarda (1, 3, 4, 5, 9, 10, 40, 41, 3.000, 4.000, 70.000, 71.000) taşla ilgili eylem ve duada bulunma, kutsal kabul edilen renkli taşlar (beyaz, siyah, yeşil, kırmızı gibi) kullanışlar görülebilmektedir⁶⁹.

Taş inancının temellerini sorgulayan Tanyu, halkın, insanların taşlaştığına, kaya haline dönüştüğüne inanılan yerlerin, bizzat insanlar tarafından ziyaretgah olarak kabul edilip insanlara fayda sağlayan üstün faal bir “güç” barındırdıklarına kani olduğunu açıklar.

Tanyu, aynı zamanda Tanrı’nın “Kutsal” olarak “titretici”, “huşu verici” ve “azamet unsurlarının” (*Numinous tremendum fascinans et majestas*) yol açtığı ilahi cezalandırma korkusundan dolayı dindarların, bu taşlara dokunmaktan, kötü nazarla bakmaktan kaçındıklarını ve bu gerilimden dolayı varlıklara merhamet gösterdiklerini bildirir. Öyle ki ona göre bazen bu taş veya kaya, tılsımlı olarak inanılır ve ya onlardan faydalanmaya yahut tekin sayılmayıp zarar vermekten çekinilir. Ancak bunlara tapınmaktan ziyade derin saygı beslendiği açıklayan Tanyu, bazı kimselerin meseleyi derinliğine incelemek yerine bir adet, alışkanlık haline sokup ziyaret ettiklerini ortaya çıkarır⁷⁰.

Ona göre mezar taşları ve onların üzerindeki resim ve kabartmalar bile sıradan olmayan aksine fenomenolojik (etnografik) değeri çok kıymetli sembolik nesnelerdir ve kökleri bazen eski Türk inançlarına kadar dayanırlar. Mesela bazen mezar taşları makamında anıt gibi dikilen taş heykellerin ellerinde kılıç, kuşaklarında çakmak, kav kesesi, muska, süslü levhacıklar taşıdıklarını aktaran Tanyu, bunların Altaylı Türk avcılarda görülen türden eşyalar olduklarını açıklar. Yine Gök Türklerin insan tasvirli taşlarına benzer Anadolu’da insan tasvirli mezar taşlarının bulunuşu hatta bilhassa Doğu Anadolu’da mezarlara hayvan heykellerinin (koç, at) dikilmesi gibi uygulamalar, Asya ölü kültü ile etnolojik köken birliğine

⁶⁸ Tanyu, 172.

⁶⁹ Tanyu, 172-174.

⁷⁰ Tanyu, 174.

işaret eder. Ancak mezarlarda bu tür temsil ve sembollerin varlığı kesinlikle bir totemizm kültü olduğu anlamına gelmemelidir. Zira M.Ö. 5. asırdan beri hiç bir belge, Türkler arasında totem inancı tipinde bir sosyal kurum veya davranış biçimine şahitlik etmemiştir⁷¹.

Tanyu, taşlardaki sembol ve diğer temsillerin tam bir bilimsel tahlilinin yapılması için, din, büyü, mitoloji, halk inançları, destanlar, masallar, bireysel ve sosyal hayat biçimi gibi yardımcı malzemelere ihtiyaç duyulacağını belirtir⁷².

Tanyu'nun incelediği bir başka etnografik fenomen "Türklerde dağla ilgili inançlardır". Onun Dinler Tarihi Araştırmaları (1973) adlı eserinin giriş (dinlerde ve özellikle ilahi dinlerde), birinci (eski Türklerde) ve ikinci bölümleri (Türkiye'de) dağla ilgili inançlara ayrılmıştır.

O, eski ilkel dinlerden başlayarak Sümer, Mısır, Sami, Çin, Fenike, Babil, Hint, eski Yunan, Moğol, Japon, kadim Pers, Samiri, Cermen halklarında ayrı ayrı etnolojik açıdan dağ ile ilgili inançları özetledikten sonra⁷³, İlahi dinlerde Kutsal dağlardan bahseder. Yahudilik, Hıristiyanlık⁷⁴ ve dinlerin sonuncusu İslâmiyet'in Dağ konusundaki verilerini aktaran⁷⁵ Tanyu, eski Türk inancında yer alan dağ fenomeni için özel bir etnolojik bölüm ayırır. Ona göre Türk efsanelerinde *Kuttağ* veya *Kutludağ*, farklı şekillerde seslendirilseler de ortak dağ fenomenini işaret ederler. O, anlatılan bir Uygur efsanesine dayanarak saadet ve bolluk sağlayan mukaddes dağlarına *Kuttağ* adı verildiğini, bu dağlardan birinin Çinliler tarafından kazınıp götürüldükten sonra Uygurların perişan olduklarını ancak bir kadın şamanın dağın bulunduğu yerde Tanrı'ya yakarıp saadet dağını geri getirmeyi başardığını aktarır. Bu ve benzeri dağ örneklerinden yola çıkan Tanyu şu sonuca varmaktadır; Eski Türkler, dağların Tanrı makamı olduklarına inanırlardı. Ona göre göklere uzanmış zirvelerin uzaktan mavi görünüşü bu inancın kökü olabilir⁷⁶.

Müslüman Türkler de eski Şamanist inançların etkisiyle Orta Asya'da bazı dağlara kutsallık atfetmeyi sürdürmektedirler. Söz gelişi Özbek Türkleri günümüzde *Karatağ* adını verdikleri bir dağın Yer -Su denilen ruhlarına ve bazen Tanrısına önem vererek ziyaret ederler⁷⁷. Hatta Tanyu

⁷¹ Tanyu, 175- 177.

⁷² Tanyu, 179.

⁷³ Tanyu, *Dinler Tarihi Araştırmaları*, 5- 8.

⁷⁴ Tanyu, 9- 15.

⁷⁵ Tanyu, 15- 27.

⁷⁶ Tanyu, 28- 30.

günümüzdeki Müslüman olmayan Altay Şamanlarında kutsal dağ inancının köklü ve yaygın olduğunu açıklar. Ona göre Altaylılar, dağ ruhlarını şahıslandırarak mahalli hale sokup onların tamamen bağımsız bir zümre olduklarına ve hayvanların çoğalması, sağlık, genel emniyet ve kötü ruhların bertaraf edilmesi gibi nimetleri insanlara bahsettiklerine inanmaktadırlar. Öyle ki hala Altaylı her kabile, belli bir dağı, kendine koruyucu seçip ona arı ruh olarak tapmayı sürdürürler⁷⁸. Son olarak ona göre Türklerin ata yurtlarında “Altay”, “Ötüken” ve “Tanrıdağı” gibi dağlar, bu gün bile halk arasında Tanrı’yı hatırlatan, O’na giden ve O’nunla ilgili isimler alan önemli birer hatıra ve tarihsel bağ olarak yükselmektedirler⁷⁹.

Tanyu, aynı zamanda Türkiye’deki dağla ilgili inançlara yönelik etnografik bir bölüm açar ve kadim Anadolu mitolojisinde dağla ilgili malzemelere genel bir bakış yaparak Ege’deki Nif dağı, Edremit’teki Kazdağı, Bursa’daki Uludağ gibi yüce dağların tamamına “Olimpos” adının verildiğini nakleder⁸⁰.

Onun etnografik fenomenolojisi, aynı zamanda günümüzde Türkiye’deki dağ inancına ışık tutacak olan dağla ilgili kelimeleri, Türkçe sözlüklerde, atasözlerinde, soyadlarında, şiirler ve romanlardaki etnolojik kullanım şekillerini de değerli görerek kapsar⁸¹.

Onun Türkiye’de dağla ilgili inançlardan çıkardığı özel fenomenolojik sonuçlardan ilki *dağla ilgi kurulan nesnelerle ilgilidir*. Ona göre Anadolu’nun çeşitli yerlerinde dağ-yatır, dağ- ağaç, dağ- su-kaynak, dağ- mağara, dağ -tekke, dağ- namazgah, dağ- mabed, dağ- ateş, dağ- taşlaşmış insanlar, dağ- Şeytan taşlama, dağ niyet taşı atma, dağ- dua gibi bilişsel bağlar bulunmaktadır. Tanyu’ya göre eski Türklerde de var olan bu bağ, Türkiye’de İslâm’ın önemli etkisi sebebiyle gittikçe azalmaktadır⁸².

O, aynı zamanda Dinler Tarihi verileri ışığında, *dağı kutsallaştırma, on saygı ve ilgi duymanın sebeplerini şöyle tahlil eder*; dağda, ruh, peri ve devlerin bulunduğu; dağın canlı olduğuna; yerin ve çevrenin güç merkezi, göğün ortası ve direği olduğuna; yüksek bir dağın, büyüklüğünün de etkisiyle bir kudret, bir kuvvet ve mana gücü taşıdığına; ilahların top-

⁷⁷ Tanyu, 30.

⁷⁸ Tanyu, 34- 36.

⁷⁹ Tanyu, 43- 44.

⁸⁰ Tanyu, 45- 46.

⁸¹ Tanyu, 46- 47.

⁸² Tanyu, 74- 75.

lanıp görüştüklerine; Tanrı'nın oraya gökten inip çıktığına veya oraya ineceğine; orada vahiy geldiğine veya çile ve dinî derin düşüncelerin mahalli olmasına; dağın ağacından, suyundan veya taşından keramet, iyilik ve şifanın geleceğine; Tanrı'ya yakın olması dolayısıyla duaların daha kolay kabul olacağına; şimşek ve yağmur bulutlarının üzerinde belirdiği için duaların orada yapılmasına; sel, dere ve kaynakların orada doğması sebebiyle bereket ve yardım kaynağı olmasına; her yerden görülebilmesi sebebiyle azamet ve dehşetli etkisine; son olarak hayranlık içinde insanda büyüklük, azamet, mavileşen enginlik getirmesine inanmak⁸³.

Tanyu etnografik fenomenolojisinde bir diğer fenomen "ağaçtır". Ona göre pek çok milletlerde olduğu gibi eskiden beri Türklerde de ağaç, çeşitli faydaları, estetik özellikleri ve hayatın çeşitli safhalarını sembolize ettiği için kendisinde bir güç, kudret veya canlı ruhun bulunduğuna inanılan bir varlıktır⁸⁴.

Tanyu'nun etnografik fenomenlerin sonuncusu "ateştir" Batı Türkçe'sinde yer bulan bu kelime Farsça "atış" kelimesinden alınmadır. Türkler, ateş anlamında "ot" (od) kelimesini kullanmışlardır. Tanyu, ateş fenomeniyle genel anlamda dinlerde kutsallaştırılan, manevi temizlik veya ceza unsuru kabul edilen ve dinlerin karakteristiğine göre farklı sembollerle anlatılan bir kavramı ifade eder⁸⁵.

Antropolojiye hizmet etmeyi amaçlayan her büyük Dinler Tarihçisi gibi Tanyu da etnografik açıdan çok önemli, ideal ve yüksek bir ulusal medeniyet projesi sunmak istemektedir. Onun projesinin ana hatlarını vermek gerekirse;

1-. Her şeyden önce Türkiye'de asayiş, can ve mal güvenliği ve huzur sağlanmalıdır.

2- İslâm dinini esas alan bir ruh ve dinamizm ile İslami eğitim ve öğretimle gelişerek milli hedef doğrultusunda ilerlenmelidir.

3- Çağdaş ilim ve teknikler yurt genelinde yaygınlaştırılmalıdır.

4- Kapitalizm ve komünizm gibi yabancı ideolojilerin dışında milli ekonomiye dayalı, sömürü, soygun ve vurguna yer vermeyen, dış güçlerin açık pazarı gelmeyen milli bir çalışma düzeni sağlanmalıdır.

5- Milli bilinç, milli tarih ve milli dil benimsenmelidir.

⁸³ Tanyu, 75- 77.

⁸⁴ Tanyu, "Türklerde Ağaçla İlgili İnançlar", *Türk Folkloru Araştırma Yıllığı*, Ankara 1976, 129- 142; Tanyu, "Ağaç", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1988, I, 456- 457.

⁸⁵ Tanyu, "Ateş", *DİA*, IV, 52- 55.

6- Türk milletinin gerçek iradesine dayalı milli siyasetler yapan, beka ve bütünlüğünü koruyan ulusal rejim esas alınmalıdır.

7- Milli menfaatler uğrunda en verimli teşkilatlar kurma bilincine sahip olunmalıdır.

8- Bu verimli kurumları ortaya çıkarmayı kolaylaştıran milli bir hukuk sistemi bulunan aynı zamanda savaş sanayisini kurmuş, askeri, iktisadi, mali, kültürel, siyasi yönlerden tam bağımsız milliyetçi bir Türkiye hedef olmalıdır.

9- Köylüyü, işçiyi, esnafı dolayısıyla bütün milleti kardeş ve bir bütün olarak tanımalı, yeraltı ve yerüstü servetleri en kısa zamanda ve en verimli şekilde işletmelidir.

10- Türkiye’de bulunan Hristiyan ve Yahudi azınlıklar arasında İslâm dinini yaymak ve tanıtmak gerekir. Mesela Hristiyanlığa veya Yahudiliğe geçmiş Türklerin İslâm dinine kazandırılması için gereken çabalar gösterilmelidir.

11- Türk milliyetçiliğine, tarihine, Türk milletine gerçekten hizmet etmiş olanlar, saygı ile tanıtılmalı, milli ülkü ve milli siyasetin düşmanlarına karşı duran eserler ortaya konulmalıdır.

12- Diğer Müslüman ülkelere önyak olarak “İslam Milletleri Ortak Pazarı’nın” kurulması için çalışılmalı, dinî, ekonomik, mali, kültürel, teknik, ilmî, siyasi, askeri, dayanışma ve yakınlaşmalar sağlanmalı, yakınlaşırken millet olgusu ve kültür asla ihmal edilmemelidir.

13- Yeryüzünde yaşayan tüm Türkler arasında tek millet, tek bayrak, tek din ve tek millî devlet siyaset ve ülkü olmalıdır⁸⁶.

Sonuç

Dinler Tarihi, dinleri incelerken aynı zamanda kültürel yönlerine vurgu yaparak diğer halklarla tarihsel mukayese ederek ele alan bir disiplin olarak hem yerel hem de küresel fenomenlere yoğun ilgi duymaktadır. Bu bağlamda hem başlangıcından itibaren insanoğlunun etnolojik unsurlarına hem de çağdaş mahalli kültürel değerleri öne çıkararak etnografik fenomenleri araştırma konusu yapar. Bu yönde Türkiye’nin ilk Dinler Tarihi doktoru Hikmet Tanyu’nun fenomenolojisi, hem etnolojik açıdan Türk kültürüne hizmet etmekte hem de küresel Dinler Tarihi araştırmalarına modern Türk katkısı sunmaktadır. Tanyu’nun başlama nokta-

⁸⁶ Tanyu, *Türklerin Dini Tarihçesi*, 143- 146.

sı olarak eski Türk inanışlarını kabul etmesi, tıpkı Alman asıllı Dinler Tarihçisi Max Müller'in Aryan köklerine yönelerek Hinduizm'e dalmasına veya İtalyan Dinler Tarihçisi Raffele Pettazzoni'nin İtalyan etnolojisine yönelerek "en iyi bildiği yerden" araştırmalarına girişmesine benzetilebilir. Buna ilave olarak 1950 sonrası artan kültürel yakınlaşmalar ve dinler arası ilişkilerin paralelinde Dinler Tarihi ekolleri içinde İskandinav (İsveç, Norveç, Finlandiya) Ekolü, İtalyan (Pettazzonien) Ekolü ve Türk (Hikmet Tanyu) Ekolü'nün genel anlamda etnoloji özel anlamda ise etnografik fenomenolojiyle yoğun olarak ilgilendikleri görülmektedir.

Hem doktora hem de doçentlik teziyle etnografik araştırmalar yapan Tanyu'nun anlayışında, her türlü sapkınlıktan uzak saf, halka ait ritüel ve kültürlerde "niyete bağlı dinî pratik yön" (*fide in intentio et praxi*) hemen kendini belli eder. Bu yüzden folklor, mukayeseli mitoloji, psikoloji, edebiyat, filoloji, etnoloji, etnografya gibi antropolojik bilimlerin katkısı mutlaka gereklidir. Bu yardımcı-bilimsel alanlarla genel olarak eski Türk dini saydığı "Gök-Tanrı inancının" yanı sıra, yerel kültürel değerleri küresel anlamıyla fenomenolojik mukayeseye sokarak özgün bir yaklaşımla "adak", "dağ", "taş", "ateş" ve "ağaç" gibi belli başlı etnolojik fenomenlere odaklanan Tanyu için *Etnografik Dinler Tarihi*, en geniş anlamıyla "halkın gerçek ve halis (*naive*) dindarlığına değer veren, onları daima ön plana çıkaran bir disiplin olarak fiili sosyo-kültürel inanç değerlerini somut tipolojilerle "tasnif", "tespit" ve "tahlil" eden tarihsel bir araştırma alanı" hükmündedir.

Tanyu için İslâm dini de tıpkı diğer dinler gibi Türk Dinler Tarihçisinin araştırma odağında bulunmalıdır. Öyle ki Tanyu, "Dinler Tarihi, bilim adamının kendi inancı haricindeki her hangi bir dini çalışmaktır" şeklindeki görüşün eksikliğini ispat edercesine, tam bir objektiflik ve büyük bir olgunlukla kendi dinî inancını da incelemek lazım geldiğini göstermiş, bunu bizzat hem doktora tezi ve doçentlik çalışmasında (Ankara çevresinden başlayarak toplam 45 vilayeti kapsayan etnografik araştırmalar yaparak) hem de yönettiği çoğu tezle ispat etmiştir.

Bu çabalarıyla iyi bir model olan Tanyu'ya çağdaş Türk Dinler Tarihi geleneği, kendi ekolünü kuran ve onu -hocası Prof. Dr. Annemarie Schimmel yoluyla- Avrupa Dinler Tarihi geleneğine bağlayan Prof. Dr. Hikmet Tanyu'ya daima müteşekkirdir ve minnettardır. Bu noktada "Hikmet Tanyu Ekolü" mensubu geleceğin Türk Dinler Tarihçisine şu soru rahatlıkla sorulabilir; "genel Dinler Tarihi araştırmalarının yanında Türk milletinin lehine olmak üzere ne gibi etnolojik çabalar içine gireceksin?"